

De Sterke Kanten van Nederland

De Sterke Kanten van Nederland

NSV-Actualiteitencollege 2007

Maurice Gesthuizen
Peter Tammes
(redactie)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Nederlandse Sociologische Vereniging
Den Haag, april 2008

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Bij de auteurs en het Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2008

SCP-special 17

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Omslagfoto: Michelle-Aimée van Tongerloo, Nijmegen

Foto's binnenwerk: Peter Tammes

ISBN13 978-90-377-0363-4

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Nederlandse Sociologische Vereniging

Sectie Sociologie RU Postbus 9104 6500 HE

Nijmegen

Tel. 0243613013

Fax. 0243612399

secretariaat@nsv-sociologie.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Jules Peschar	
<i>De pluriforme samenleving</i>	9
Jaco Dagevos	
<i>Integratiesuccessen op de wetenschappelijke agenda. Reactie op Jaco Dagevos</i>	17
Ruben Gowricharn	
<i>De verheffende rol van de verzorgingsstaat</i>	21
Paul Schnabel	
<i>Schaamteloos verheffen. Reactie op Paul Schnabel</i>	29
Evelien Tonkens	
<i>Een sterk maatschappelijk middenveld</i>	35
Paul Dekker	
<i>Zelffelicitaties op het middenveld. Reactie op Paul Dekker</i>	45
Menno Hurenkamp	

Jules Peschar, rechts

Voorwoord

Jules Peschar*

Waarom bestaan er eigenlijk verenigingen van afgestudeerden in een bepaald vakgebied der wetenschappen? Is dat omdat afgestudeerden een bepaalde nostalgie hebben naar hun studietijd; een tijd die toch nooit meer terugkomt? Of is dat omdat ze op deze manier hopen contact te houden en elkaar regelmatig te ontmoeten? En waarover gaan die gesprekken dan eigenlijk? Over de laatste ontdekkingen in een buitengewoon interessant vakgebied? Over nieuwe toepassingen en recent bevestigde theorieën? Of juist over de alledaagse besommeringen van het bestaan en hoe lastig het kan zijn om het perspectief van een bepaalde discipline aan anderen over te dragen?

Maar ook binnen een kring van vakgenoten zijn er verschillende posities en verwachtingen. Wie in een universiteit werkt, heeft dagelijks met andere zaken te maken dan degene die concrete beleidsmaatregelen ontwerpt of implementeert. Wie voor de klas staat, heeft een andere oriëntatie dan degene die zich vooral in het publieke debat begeeft. Eenieder maakt ongetwijfeld deel uit van de meest relevante netwerken om die taken goed te kunnen vervullen. Maar is de kans niet groot dat daarmee een gemeenschappelijke disciplinaire oriëntatie naar de achtergrond wordt geschoven? Dat geldt niet alleen voor biologen, psychologen of chemici, maar ook voor taalkundigen en sociologen.

Dit is ongetwijfeld een van de redenen waarom de Nederlandse Sociologische Vereniging NSV al een aantal jaren de zogenoemde Actualiteitencolleges organiseert. Aan de hand van een actueel thema worden 'de anderen' in het vakgebied bijgepraat over de vorderingen in de sociologie en het belang ervan voor de maatschappelijke praktijk. Daar worden de banden weer aangehaald tussen beleidsmakers en academische onderzoekers en daar horen docenten van praktijken waarmee zij zelf weinig van doen hebben. En zoals zo vaak: naast een officieel programma is er ook de mogelijkheid om op informele wijze kennis uit te wisselen. Je hoeft sociologen immers niet uit te leggen dat er naast *intended* ook *unintended consequences* zijn, die soms zelf veel interessanter blijken.

In het sociologische Actualiteitencollege van 2007 werd nadrukkelijk partij gekozen. Het richtte zich op de sterke kanten van Nederland, op de kracht van de Nederlandse samenleving en op datgene wat er inmiddels op een aantal beleidsterreinen is bereikt. Dat is nogal ongebruikelijk voor sociologen, die de naam hebben het vooral over problemen te willen hebben. En die ook niet meteen klaar staan om aan de

* Emeritus-hoogleraar onderwijssociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Jaco Dagevos (links), Ruben Gowricharn (midden) en Jules Peschar

resultaten van hun maatschappelijke analyses een oordeel te koppelen. In dit Actualiteitencollege was dat nadrukkelijk wél de bedoeling. Het is dan ook een heel goede gedachte geweest om de teksten van die dag voor een breder lezerspubliek beschikbaar te maken. Het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Nederlandse Sociologische Vereniging waren bereid deze bundel gezamenlijk uit te geven. Aan hen veel dank, maar vooral aan de twee organisatoren van het Actualiteitencollege 2007, dr. Maurice Gesthuizen (Radboud Universiteit) en dr. Peter Tammes (Universiteit Leiden); beiden waren in 2007 verbonden aan het scp.

Divergerende integratiepatronen: over Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland

Jaco Dagevos*

Integratieprofielen voor vier allochtone groepen

Buitenlandse onderzoekers zijn doorgaans verbaasd en soms zelfs enigszins verbijsterd over wat we in Nederland allemaal weten over de integratie van allochtone groepen. Veel van die informatie is samengebracht in het Jaarrapport *Integratie 2007* dat eind 2007 door het SCP is gepubliceerd.

In dit rapport wordt voor tien onderwerpen de stand van zaken en de ontwikkelingen rondom de integratie van allochtone groepen in kaart gebracht. Deze wijze van ordening heeft als nadeel dat het totaalbeeld voor de afzonderlijke allochtone groepen wat naar de achtergrond verdwijnt. In deze bijdrage heb ik het perspectief gekanteld en de afzonderlijke allochtone groepen als uitgangspunt genomen. Per groep heb ik de positie op de verschillende integratie-indicatoren op een rij gezet.

Wat voor beeld krijgen we dan? En welke relaties zijn denkbaar tussen de diverse integratie-indicatoren? Het met elkaar in verband brengen van posities op verschillende integratie-indicatoren gebeurt hier op een tamelijk losse manier en heeft meer

* Hoofd van de onderzoeksgroep Educatie & minderheden bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

het karakter van het formuleren van werkhypotheses dan van empirisch onderbouwde relaties. In die zin zijn ze dan ook te beschouwen als vragen voor nader onderzoek.

Ik ga voor de vier grote allochtone groepen dus een soort integratieprofiel opstellen dat bestaat uit een voor de desbetreffende groep typerende posities op verschillende integratie-indicatoren. Wat zal blijken, is een grote mate van diversiteit, niet alleen tussen de mediterrane en Caribische groepen, maar ook tussen Turken en Marokkanen en tussen Surinamers en Antillianen.

Marokkanen: diepe dalen, maar langzaam vooruit?

De Marokkaanse groep is op dit moment misschien wel de meest interessante. Dat komt door de grote verscheidenheid en door de ontwikkelingen die zich binnen deze groep voordoen. Het is een groep waar het piept en kraakt, maar waar je ook ziet dat er stappen vooruit worden gezet.

Wat in elk geval vaststaat, is dat het met de beeldvorming van de Marokkaanse groep niet al te best gesteld is. Een van de redenen hiervoor zal liggen in de criminaliteit van Marokkaanse jongens, die inderdaad erg hoog is, net als hun recidive. Ook het beeld van een groep waar religie een dominante rol speelt, zal medebepalend zijn voor de beeldvorming. Uit onze gegevens blijkt inderdaad dat bij de Marokkanen de islam een belangrijke plaats inneemt, onder meer tot uiting komend in actief religieus gedrag en tamelijk orthodoxe opvattingen, ook bij de jongeren en bij de tweede generatie.

Tegelijkertijd is de Marokkaanse groep een tamelijk open groep. Meer dan de Turken onderhouden Marokkanen vrijetijdscontacten met autochtonen, en dit geldt in het bijzonder de jongeren. Het relatief open karakter van de Marokkaanse groep zien we ook gaandeweg bij het aandeel gemengde huwelijken en gemengde relaties.

Die relatieve openheid in de richting van de autochtone samenleving gaat gepaard met een naar verhouding hoog aandeel Marokkanen dat de Nederlandse taal beheerst. Marokkanen hebben minder vaak dan Turken problemen met het Nederlands en spreken ook vaker dan Turken Nederlands met de partner en kinderen. De wat sterkere oriëntatie op het Nederlands heeft ook zijn effect op de kennis van de herkomsttaal: meer dan bij de Turken hebben jongere en tweede generatie Marokkanen wat vaker problemen met hun herkomsttaal (dat kan het Marokkaans-Arabisch of een Berbertaal zijn).

Interessant is nu om te constateren dat met name de taalachterstand waarmee Marokkaanse leerlingen groep 2 van het basisonderwijs binnenkomen in de afgelopen jaren snel is afgenomen. Die sprong is aanzienlijk groter geweest dan bij de Turkse leerlingen. Lag in 1988 de taalachterstand van Marokkaanse en Turkse leerlingen in groep 8 op ongeveer hetzelfde niveau, in 2004 zijn de Marokkaanse leerlingen de Turkse duidelijk voorbijgestreefd. Het ligt in de rede dit toe te schrijven aan het feit dat Nederlands binnen Marokkaanse huishoudens vaker wordt gebruikt dan in Turkse huishoudens. Er is overigens nog geen reden om de vlag uit te steken: de taalachterstand van Marokkanen t.o.v. autochtone achterstandsleerlingen is nog steeds groot.

Kijken we naar het voortgezet onderwijs dan is het lage niveau nog steeds kenmerkend voor de positie van Marokkaanse leerlingen: circa 80% van de leerlingen in schooljaar 3 volgt het vmbo, een kwart wordt tot de zogenoemde zorgleerlingen gerekend. Hierin komen ze overeen met de Turkse leerlingen. Verder vallen Marokkaanse leerlingen vaak uit in het voortgezet onderwijs en mbo, maar anders dan vaak gedacht, is de schooluitval van Marokkanen niet hoger dan van leerlingen uit andere allochtone groepen.

De problemen van Marokkanen in het onderwijs zijn dus zeker niet verdwenen, maar anders dan pakweg tien jaar geleden zijn Marokkanen niet langer de duidelijk slechtst presterende allochtone groep in het onderwijs. Het lijkt erop dat hun relatief sterke gerichtheid op de Nederlandse taal hieraan een bijdrage heeft geleverd.

Op de arbeidsmarkt zien we de bescheiden verbeteringen in het onderwijs nog niet echt terug. Ruim een kwart van de jongeren en 21% van de tweede generatie Marokkanen is werkloos, minder dan een kwart van de Marokkaanse vrouwen werkt en de uitkeringsafhankelijkheid en de inkomensarmoede onder de Marokkanen zijn nog steeds erg groot.

Het lage opleidingsniveau van de volwassen Marokkaanse bevolking, traditionele opvattingen over de rol van de vrouw en de slechte beeldvorming van de Marokkaanse groep zijn factoren die hier een rol spelen. In de onlangs uitgebrachte *Discriminatiemonitor* geven diverse uitkomsten aan dat Marokkanen het meest worden geconfronteerd met arbeidsmarktdiscriminatie.

Niettemin doen zich ook gunstige ontwikkelingen voor. Sinds enkele jaren daalt onder Marokkanen zowel de werkloosheid als de inkomensarmoede in opvallend tempo. Of dit het begin is van een inhaalslag op de arbeidsmarkt staat nog te bezien, maar opmerkelijk is het in elk geval. Ook opmerkelijk, zo bleek in onze studie naar de allochtone middenklasse, is dat betrekkelijk veel Marokkanen actief zijn in culturele beroepen als schrijver, cabaretier of acteur. Beroepen waarvoor je Nederland en de Nederlandse taal goed moet kennen. En dat past dan weer goed in het beeld dat veel Marokkanen sterk op de Nederlandse samenleving zijn georiënteerd.

Binnen de Marokkaanse groep gaat een zekere mate van openheid in de richting van autochtone contacten en moderne opvattingen gepaard met een behoorlijke strenge naleving van de islam. Dat is een opmerkelijke cocktail. Voortgang in het onderwijs wordt gecombineerd met een zeer hoge criminaliteit. De Marokkaanse groep spat alle kanten op, naar boven en naar beneden. Het is dan ook buitengewoon interessant om te blijven volgen welke richting deze groep uiteindelijk op zal gaan. Vertaalt het relatief open karakter van deze groep zich in een inhaalslag in de integratie of blijft het een moeizaam verhaal waar achterstand en ernstige problemen blijven domineren?

Turken: splendid isolation?

Bij de bespreking van de integratie van Marokkanen is het al een paar keer genoemd: de Turkse groep is meer op zichzelf gericht. Het intern cohesieve van de Turkse groep blijkt bijvoorbeeld uit het hoge aandeel dat zich vooral Turks voelt. Dat geldt

voor bijna 60% van de Turken in Nederland. Tweederde van de Turken gaat in de vrije tijd vooral of uitsluitend om met andere Turken en Turken vinden het vaker dan leden van andere allochtone groepen bezwaarlijk dat hun kinderen met autochtonen omgaan of ermee trouwen.

Er zijn aanwijzingen dat deze relatieve geslotenheid de integratie remt. Het is zojuist al genoemd. Meer dan bij de Marokkanen hebben Turken problemen met de beheersing van de Nederlandse taal. Nederlands wordt binnen het huishouden, met partner of kinderen, ook weinig gesproken. Dit werkt door in de schoolprestaties van de kinderen, zo veronderstellen we. Turkse kinderen in groep 2 van het basisonderwijs hebben in vergelijking met de andere allochtone groepen de grootste taalachterstand en in groep 8 is dit nog steeds zo. Wat verder opvalt, is het hoge aandeel zittenblijvers en de lage slaagpercentages onder Turkse leerlingen in het voortgezet onderwijs. We vermoeden dat dit o.a. samenhangt met de gebrekkige beheersing van het Nederlands van veel Turkse leerlingen.

De stroperige onderwijsloopbanen van veel Turken vertalen zich vooralsnog niet op de arbeidsmarkt, waar Turken er nog iets beter voorstaan dan de Marokkanen en Antillianen. Hoe lang ze dit volhouden, is de vraag. Nu al hebben in de leeftijd van 20-34 jaar Marokkanen vaker een startkwalificatie dan Turken in die leeftijdscategorie. Het ligt dan ook in de rede dat de achterblijvende positie van Turken in het basis- en voortgezet onderwijs op een gegeven moment zijn doorwerking zal vinden op de arbeidsmarkt.

Wat verder opvalt aan de Turken is dat het een beetje een ‘grumpy’ groep is: ze voelen zich in vergelijking met andere allochtone groepen het minst thuis in Nederland en zijn weinig te spreken over Nederland als land dat kansen biedt en gastvrij is voor allochtonen. Of de ontevredenheid over Nederland verband houdt met de relatieve geslotenheid van de Turkse groep is voer voor nader onderzoek. Wel zijn er aanwijzingen dat deze ontevredenheid samenhangt met een stijging van de migratie naar Turkije, vooral onder hoger opgeleiden.

De Turken zijn een voorbeeld van integratie vanuit de eigen groep. Dat heeft nadelen, bijvoorbeeld bij de verwerving van de Nederlandse taal en in de schoolprestaties, maar aan de andere kant mag worden verondersteld dat er een – positieve – samenhang is tussen de interne sociale gerichtheid van de Turkse groep en de betrekkelijk lage criminaliteit van Turkse jongeren. Die is in vergelijking met de Marokkanen twee keer zo laag, en ook lager dan bij de Antillianen en Surinamers.

Verder typeert de Turkse groep zich door het hoge aantal ondernemers, die vaak gericht zijn op de eigen groep en ook werkgelegenheid bieden aan Turken. Een ander onderscheidend kenmerk is het hoge aantal Turkse culturele, politieke en religieuze organisaties. Opmerkelijk is verder het hoge aandeel Turken in gemeenteraden. Mogelijk wordt, naast het etnisch ondernemerschap, de politiek een belangrijk stijngingskanaal voor Turken in Nederland.

Turken – zo zou je kunnen zeggen – integreren een beetje zoals de Chinezen doen: vanuit de eigen groep en eigen cultuur. Dat geeft – althans publiekelijk – betrekkelijk weinig gedonder, maar het roept wel de vraag op in welke mate dit op

termijn een succesvolle strategie is, zeker nu we aanwijzingen hebben dat het de verwerving van de Nederlandse taal in de weg staat en daarmee ook de schoolprestaties van de Turkse jeugd hindert.

Surinamers: meest succesvolle allochtone groep, maar stagnatie ligt op de loer
Sinds jaar en dag zijn van de grote niet-westerse allochtone groepen de Surinamers de best geïntegreerde groep. Van de vier grote allochtone groepen is onder de Surinamers het aandeel werkenden het hoogst en de werkloosheid het laagst. Het aandeel Surinaamse vrouwen met werk wijkt nauwelijks af van autochtone vrouwen.

Een omvangrijke groep Surinamers verburgerlijkt. Ze suburbaniseren en weten via deze weg de woonsituatie te verbeteren, vooral vanuit Amsterdam naar Almere waar het aandeel Surinamers in de bevolking inmiddels groter is dan in Amsterdam. Meer dan andere allochtone groepen weten Surinamers een middenklassenpositie te bereiken: wanneer we de ondergrens leggen bij werkenden met een middelbaar beroep dan behoort inmiddels een derde tot de middenklasse.

Surinamers staan met beide benen in beide gemeenschappen: ze hebben veelvuldig contacten met autochtone Nederlanders en met leden van de eigen groep. Ook is het aandeel gemengde relaties hoog.

Verder is in de afgelopen twintig jaar de beeldvorming van de Surinaamse groep sterk verbeterd. Onderzoek naar de opvattingen van werkgevers in het begin van de jaren tachtig laat zien dat Surinamers een weinig populaire groep was, twintig jaar later hebben ze van de allochtone groepen het beste imago. In de jaren tachtig kende de Surinaamse groep een hoge werkloosheid, veel drugsverslaving en criminaliteit.

De positie van Surinamers is verbeterd, zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt. De betrekkelijk geringe immigratie is hierin een factor. Anders dan bij de andere allochtone groepen is de instroom van Surinamers in de afgelopen decennia betrekkelijk beperkt geweest.

Toch verloopt ook de integratie van Surinamers niet zonder problemen. Surinaamse jongeren kennen een hoge werkloosheid, die op het niveau ligt van Marokkaanse en Antilliaanse jongeren. Ook zijn de cijfers over uitkeringsafhankelijkheid en armoede weinig rooskleurig, zij het wel gunstiger dan bij de andere allochtone groepen.

De prestaties in het onderwijs lijken wat te stagneren. Er zit de laatste jaren weinig ontwikkeling in het niveau waarop Surinaamse leerlingen instromen in groep 2 van het basisonderwijs. De rekenprestaties van Turkse en Marokkaanse leerlingen in groep 8 liggen inmiddels op hetzelfde niveau als van Surinaamse leerlingen. De gegevens lijken erop te wijzen dat Surinaamse leerlingen hun achterstand in taal en rekenen ten opzichte van autochtone achterstandsl leerlingen niet noemenswaardig meer inlopen. In het voortgezet onderwijs en – vooral – het mbo vallen Surinaamse leerlingen erg vaak uit.

Dit alles roept de vraag op of de integratie van Surinamers zich in de komende jaren voorspoedig zal blijven ontwikkelen of een terugslag te zien zal geven.

De januskop van de Antilliaanse groep

Vijftien jaar geleden was de Antilliaanse groep verreweg het best geïntegreerd in Nederland. Dit is echter al geruime tijd niet meer zo. De immigratie van Antillianen (of moeten we zeggen: Curaçaöënaars) heeft sindsdien het beeld van de integratie van deze groep in toenemende mate gekleurd. Dit wil niet zeggen dat de succesvolle groep niet meer bestaat. De tweede generatie Antillianen is een goed geïntegreerde groep, net als hun ouders die veelal als studiemigrant naar Nederland kwamen. Tweede generatie Antillianen zijn over het algemeen hoog opgeleid, hun werkloosheid is naar verhouding laag, ze onderhouden veelvuldig contacten met autochtonen en zijn heel vaak met autochtonen gehuwd. Analyses wijzen uit dat tweede generatie Antillianen dezelfde kansen hebben op werk als autochtonen met hetzelfde opleidingsniveau en andere voor de arbeidsmarkt relevante kenmerken. Dit kan geen enkele allochtone groep hen nazeggen.

Hier staat echter een groep Antillianen tegenover die zich kenmerkt door een grote achterstand en geringe integratie. Dit zijn voor een belangrijk deel Antillianen die de afgelopen vijftien jaar naar Nederland zijn gekomen. Op dit moment presteren Antilliaanse leerlingen in het basisonderwijs het minst. Verder zien we lage en dalende cito-scores en hoge uitvalcijfers in het voortgezet onderwijs en het mbo. De jeugdwerkloosheid onder Antillianen is problematisch, en torenhoog is de vertegenwoordiging van Antillianen in de criminaliteit, die anders dan bij andere groepen nauwelijks uitdooft naarmate de leeftijd stijgt.

Sinds enkele jaren is de instroom van Antillianen sterk teruggelopen. Mogelijk betekent dit dat de positie van Antillianen zich wat kan herstellen.

Besluit: verschillen in integratiepatronen

Wanneer we de balans opmaken, dan valt vooral de grote diversiteit tussen groepen op. Turken en Marokkanen zijn duidelijk van elkaar verschillende groepen en lijken een ander integratietraject te bewandelen. Bij Antillianen is het gespleten karakter van de groep het meest in het oog springend. Surinamers zijn de groep met de gunstigste positie, maar op veel punten – bijvoorbeeld wat betreft de arbeidsmarktpositie en uitkeringsafhankelijkheid – lijken ze toch echt meer op allochtone groepen dan op autochtonen.

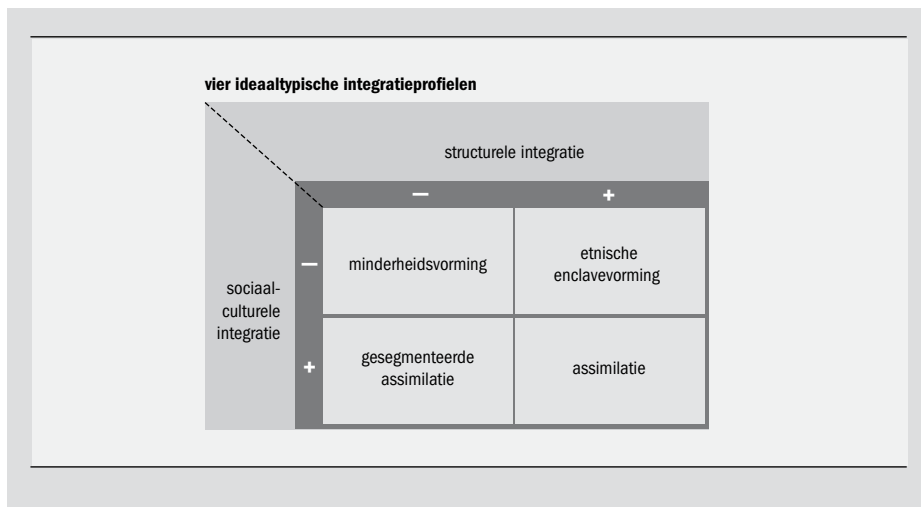
Om het beeld nog wat scherper te krijgen is wellicht de volgende figuur behulpzaam. Ze maakt een onderscheid in vier ideaaltypische stadia of patronen van integratie, dit door structurele en sociaal-culturele integratie tegen elkaar af te zetten. Bij de structurele integratie gaat het om zaken als arbeidsmarkt en opleiding, bij sociaal-culturele integratie over de mate waarin allochtone groepen meer open of meer gesloten zijn ten opzichte van de autochtone samenleving.

(Natuurlijk rijzen er allerlei vragen rondom de toedeling van groepen, de gehanteerde terminologie en operationaliseringkwesties, maar daar ga ik voor het gemak even aan voorbij. Het schema moet vooral gezien worden als een hulpmiddel om de verschillende posities van groepen nog eens op een andere manier voor het voetlicht te brengen.)

Vier ideaaltypische integratieprofielen

Figuur 1

Vier ideaaltypische integratieprofielen

Als we kijken naar de Turken dan lijkt het erop dat zij zich in de richting van de etnische enclavevorming ontwikkelen. Een voorzichtig voortgaande structurele integratie in combinatie met sterke gerichtheid op de eigen groep.

Bij de Marokkanen past meer het patroon van gesegmenteerde assimilatie, waarbij een zekere openheid ten opzichte van de autochtone samenleving hand in hand gaat met een grote achterstand op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd bieden de prestaties in het onderwijs en de beheersing van het Nederlands aanknopingspunten voor de veronderstelling dat Marokkanen in de komende jaren hun structurele positie zullen gaan verbeteren.

De integratie van Surinamers ontwikkelt zich in de richting van assimilatie en gesegmenteerde assimilatie. De achterstand in het onderwijs en op de arbeidsmarkt is bij een grote groep Surinamers zeker niet verdwenen, maar door de bank genomen is het onderhouden van en de gerichtheid op autochtone contacten groot.

De Antillianen als groep is lastig in te delen, juist vanwege het januskopgehalte. Een deel van de Antilliaanse groep past in het profiel van minderheidsvorming, terwijl de oude eerste generatie en de tweede generatie Antillianen trekken van assimilatie laten zien.

Mede met deze indeling in het achterhoofd is het de bedoeling om in ons onderzoek het verdere verloop van de integratie te blijven volgen. In dat verband is het vooral interessant om nader onderzoek te doen naar wat de relatieve openheid of geslotenheid van een groep per saldo nu gaat opleveren.

Ruben Gowricharn (links) en Evelien Tonkens

Integratiesuccessen op de wetenschappelijke agenda

Reactie op Jaco Dagevos

Ruben Gowricharn*

Ik moet zeggen dat ik blij ben met de aandacht die het SCP besteedt aan de andere kant van integratie. Integratie is de afgelopen decennia negatief geprogrammeerd geweest in het wetenschappelijk onderzoek en ook benaderd vanuit het perspectief dat het een zorgelijk vraagstuk is. Dat is het nog steeds in hoge mate. Maar wat mij altijd stoorde, was dat de geslaagde allochtonen die al in de jaren zeventig en tachtig bestonden, werden neergezet als wandelende sociale problemen. En het idee van 'allochtonen zijn wandelende sociale problemen' is een soort Pavlov-reflex geworden in het land. Dat hebben we heel mooi kunnen zien toen de Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, ondertussen genoegzaam bekend onder de naam commissie-Blok, de opdracht kreeg om een onderzoek te verrichten naar het mislukken van het integratiebeleid, en met haar rapport kwam. De centrale boodschap van de commissie luidde: de integratie is geheel of gedeeltelijk geslaagd. Dat hebben de betrokkenen (allochtone burgers én de ontvangende samenleving) veelal op eigen kracht gedaan, een prestatie van formaat. Het beleid is daardoor veel minder relevant gebleken (Bruggen bouwen 2004).

Voordat het rapport officieel was ontvangen, was de reactie al van 'dat mag niet waar zijn. Dat kan niet waar zijn.' Want een blijde boodschap is eigenlijk geen aanvaardbare boodschap.

Het is ook zo dat ik, en niet alleen ik, al in die periode erop gewezen had dat er vooruitgang was. Jaco Dagevos heeft in de beginjaren negentig geloof ik samen met Justus Veenman een boek geschreven over die sociale stijging (Dagevos en Veenman 1992). Het gekke is dat het vijftien jaar heeft geduurd voordat er wat breder aandacht voor dat succes begint te ontstaan. Dat als compliment zal ik maar zeggen voor al mijn inspanningen om meer aandacht te krijgen voor de integratiesuccessen. Ik ben het eens met dit perspectief en de successen mogen wat meer zichtbaar gemaakt worden – dat vindt volgens mij onvoldoende plaats (Gowricharn 2002). Om die reden heb ik een multiculturele promotiekamer in het leven geroepen waar promovendi vooral onderzoek doen vanuit het perspectief van preventie, rehabilitatie en realisatie. Ik denk dat door het succes in beeld te brengen je ook leert hoe je dat succes moet realiseren, hoe je het kunt genereren. Hoe die ellende ontstaat en hoe mensen

* Hoogleraar sociale cohesie en transnationale vraagstukken aan de Universiteit van Tilburg.

werkloos worden, dat weten we allemaal al. Dat is de afgelopen twintig jaar al uit den treuren onderzocht.

Het idee van integratieprofielen is denk ik een stap voorwaarts, want tot nu toe werden allochtonen allemaal op een hoop gegooid terwijl er nu meer recht wordt gedaan aan hun specifieke kenmerken. En dankzij de differentiatie naar etnische groepering blijkt dat er iets anders aan de hand is. Dat is winst in het denken over dit vraagstuk. Ik zou die denkrichting willen versterken door nog een paar differentiaties aan te brengen die ik vooral baseer op het idee, of op de waarneming die Jaco breed heeft uiteengezet, dat er eigenlijk tegenstrijdige kenmerken zijn per groep. Er zijn succeselementen aan te wijzen – het gaat goed in een groot aantal opzichten bij praktisch alle etnische groepen. Er zijn generaties die het heel goed hebben gedaan, maar tegelijkertijd hebben alle etnische groepen ook zorgelijke kanten. Ik heb het idee dat er een tweedeling heeft plaatsgevonden in al die etnische groepen. Wanneer je daarvoor differentieert, dan zul je zien dat die zorgelijke kanten in feite meer te maken hebben met een soort onderklasse en de vooruitgang vooral in de middenklasse van allochtone groepen is te lokaliseren, dus dat er zich een klassen-differentiatie heeft voorgedaan. Door het uitsplitsen van de populatie naar die twee subgroepen valt een aantal van de tegenstrijdigheden op hun plaats.

Je ziet het vooral in het onderwijs. Ik kwam wel eens op het vwo, met name gymnasia, en dan viel het me op hoeveel Turken en Surinamers en ook steeds meer Iraners en Chinezen je op die gymnasia ziet rondlopen. In Rotterdam heb je bijvoorbeeld het Erasmiaans Gymnasium, dat begint zo langzamerhand de naam te krijgen een zwart gymnasium te zijn, wat dus bijna een paradox is. Die ontwikkeling zie je steeds meer. Maar tegelijkertijd zie je ook die andere ontwikkeling van de straatonveiligheid, die allochtone straitschuimers zal ik maar zeggen, die het sociale leven soms tot een plaag kunnen maken. Maar het zijn twee verschillende populaties binnen een en dezelfde gemeenschap.

Gegeven die tweedeling zouden we denk ik ook rekening moeten houden met etnische verschillen binnen dezelfde nationaliteitengroep. Surinamers zijn een mooi voorbeeld: als je de Hindostanen en creolen uitsplitst dan krijg je een vierdeling: de middenklasse – Hindostanen en de Hindostanen in de lage klasse, middenklasse – creolen en creolen in de lage klasse. Daardoor krijg je een genuanceerder beeld. Dat verklaart ook waarom je die menging krijgt van kenmerken die voorkomen dat je achterover gaat leunen, maar tegelijkertijd toch wel die – zal ik maar zeggen – blijde boodschap en het verhaal dat het wel goed gaat. En het gaat ook wel goed, maar het zijn andere subpopulaties waarover we praten.

Bij de Turken zien we ook een tweedeling in de etnische groepen. Je hebt Oosters-georiënteerde Turken, zo noem ik ze dan voor mezelf, en Westers-georiënteerde Turken. Ja, het zijn wel allemaal Turken, maar het zijn twee subpopulaties met twee verschillende oriëntaties. En bij de Antillianen natuurlijk ook. De Antillianen die nu een groot probleem vormen, dat is een nieuwe cohort Antillianen die bestaat uit een eerste generatie, maar het is niet de eerste generatie die al generaties in Nederland vertoeft, nee, het zijn nieuwkomers of relatieve nieuwkomers.

Een tweede aspect dat ook belangrijk is, zeker wanneer je kernindicatoren van integratie in beeld probeert te brengen – met kernindicatoren bedoel ik de onderwijs- en arbeidsparticipatiegraad – is het gender-aspect. Als je de resultaten uitsplitst naar mannen en vrouwen dan zie je heel grote verschillen, ook per etnische groep. Neem de Surinamers als voorbeeld en je ziet grote verschillen tussen de geslachten bij creolen en Hindostanen. De gemiddelde arbeidsparticipatie van vrouwen binnen de Surinaamse gemeenschap wordt in veel grotere mate bepaald wordt door creoolse vrouwen, zij krikken het gemiddelde op. Daarnaast is de opmars van Hindostaanse vrouwen de laatste jaren opvallend.

Dat zijn in feite nuanceringen. Deze twee punten, de tweedeling binnen etnische groepen en het gender-aspect, zijn nuanceringen of herinterpretaties van wat er op tafel is gebracht.

Een derde punt is, en ik weet niet of ik dat nou een commentaar moet noemen of iets anders, het gevoel dat die kenmerken impliciet een verklarende waarde hebben. Daaruit vloeit de suggestie voort dat de verklaring van de positie van de etnische groepen binnen die groepen zelf gezocht moet worden, dus dat je de ontwikkelingen kan verklaren vanuit de etnische groep. Dat vind ik een eenzijdig perspectief en eigenlijk een sociologische dwaling. Waarom? Omdat de Nederlandse samenleving buiten beeld blijft. Het is knap als je de positie van minderheidsgroepen, die veel minder machtig zijn dan de dominante instituties in de samenleving, kan verklaren of begrijpen zonder die instituties erbij te betrekken. Om een voorbeeld te geven: we horen al geruime tijd dat allochtone kinderen met een achterstand in woordenschat de basisschool instromen en dezelfde achterstand hebben als ze die basisschool uitstromen, althans in aantal woorden. Dan is men geneigd te zeggen: ‘Ja, maar dat ligt aan die kinderen of dat ligt aan de ouders of dat ligt aan het thuismilieu.’ Maar je zou kunnen redeneren dat het de taak van de school is om die achterstand in te halen. En als die school na zes jaar er niet in is geslaagd om die achterstand te verkleinen, dan heeft die school gefaald. Dat betekent dat je die school in beeld moet brengen en moet kijken hoe zo’n instelling functioneert. Maar wat is de mentaliteit in Nederland? Als een kind het goed doet op school dan zeggen we ‘die school is goed’ en als een kind het niet goed doet op school dan zeggen we ‘het ligt aan het thuismilieu’. Het is een januskop en deze mentaliteit tref je ook aan in de Nederlandse samenleving.

Sociologisch gesproken kan je de uitkomsten van integratieprocessen beter benaderen of begrijpen vanuit de machtigste partij in de samenleving. Die worden niet gevormd door de kleine minderheidsgroepen die steeds meer gefragmenteerd raken, maar uit de instituties van de ontvangende samenleving.

Tot slot, als je integratie zou willen beoordelen en je zou profielen willen schetsen, dan krijg je een overaccentuering wanneer je die groepen alleen, dus geïsoleerd bekijkt van de ontvangende samenleving. Het is natuurlijk van belang om de toerusting, de uitrusting van de groepen te wegen, mee te nemen, maar ik denk dat qua machtsverhouding en aspiratie allochtonen de einduitkomsten minder bepalen. We kijken weg voor de grote verschillen in machtsverhoudingen. En als je

differentieert voor de aspecten die ik zojuist noemde, de tweedeling en het gender-aspect, en er rekening mee houdt dat die gemeenschappen vaak ook etnisch diverse gemeenschappen zijn, dan hou je wel groepsspecifieke profielen, maar de onderlinge verschillen zullen minder groot zijn. En dat komt omdat het etnisch kapitaal, dus de bagage van de groepen, minder bepalend is.

Literatuur

- Bruggen Bouwen (2004). Eindrapport van de Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Dagevos, J. & J. Veenman (1992). *Succesvolle allochtonen*. Meppel/Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Gowricharn, R.S. (2002). *Het omstreden paradijs. Over multiculturaliteit en sociale cohesie*. Oratie, Tilburg.

Paul Schnabel

De verheffende rol van de verzorgingsstaat

Paul Schnabel*

De verzorgingsstaat herwogen is de titel van een omvangrijk advies dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2006 heeft uitgebracht. Al bestaat hij nog steeds, als concept en zeker als politiek idee is de verzorgingsstaat niet populair meer. Misschien is dat de reden dat dit advies van de WRR, tot stand gekomen onder leiding van WRR-lid en Utrechts hoogleraar Peter van Lieshout, niet de aandacht heeft gekregen die het alleszins verdient. Het is een heel goed en grondig advies, dat eigenlijk ook het eerste grote overzicht van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat biedt. Vier hoofdthema's kenmerken de verzorgingsstaat volgens het advies: verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. Als advies blijft *De verzorgingsstaat herwogen* hier onbesproken. Ik wil hier met behulp van de vier V's laten zien hoe sterk normen en waarden – en de veranderingen daarin – de thema's van de verzorgingsstaat bepalen. Dat is met name het geval met het thema 'verheffen' en in de bespreking daarvan zal blijken dat er zich geleidelijk aan nog een vijfde thema aan het ontwikkelen is. De gemakkelijke logica van de V's volgend zou dat thema samengevat kunnen worden in het begrip 'verbeteren'.

Verzekeren, verzorgen en verbinden

De ordening van de vier V's is niet noodzakelijk ook de historisch juiste. Er zijn goede redenen om 'verzekeren' als het eerste en meest fundamentele kenmerk van de verzorgingsstaat te beschouwen. Het gaat dan meer om zeker stellen en garanderen dan echt verzekeren. De Engelse National Health Service is net zoveel of zo weinig een verzekering als het Nederlandse ziekenfondssysteem of nu nog de AWBZ dat is. De introductie door de Duitse bezetter van het verplichte lidmaatschap van een ziekenfonds kan als het begin van de Nederlandse verzorgingsstaat gezien worden, maar begrijpelijkerwijze wordt toch liever de introductie van de AOW, het begin van het systeem van sociale zekerheid, als zodanig gezien. Nog altijd is de AOW het meest onaantastbare onderdeel van het stelsel van sociale zekerheid. De WW en de WAO zijn politiek en maatschappelijk veel meer omstreden en inmiddels ook nauwelijks meer vergelijkbaar met de genereuze regelingen die ze in eerste instantie waren of al snel werden. Verzekeren van meer dan een basisrisico wordt ook steeds meer gezien als een eigen verantwoordelijkheid van de burger.

'Verzorgen' is in de loop van de tijd een steeds belangrijker taak van de verzorgingsstaat geworden. Uiteraard gaat het dan eerst en vooral om het zeker stellen van de toegang tot een kwalitatief goede en kwantitatief voldoende gezondheidszorg

* Directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau

voor iedereen die dat nodig heeft, maar de ontwikkeling van de AWBZ, de ‘care’ en niet de ‘cure’, heeft vooral tot een grote en directe betrokkenheid van de overheid bij de zorg voor gehandicapten, psychiatrische patiënten en ouderen geleid. Dat in de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat ook een heel stelsel van welzijnsvoorzieningen, te beginnen met het maatschappelijk werk, is opgebouwd, is inmiddels al bijna vergeten. Een groot deel daarvan is weer verdwenen of heeft een min of meer bescheiden plaats gevonden in een ander kader, bijvoorbeeld in het beleid op gemeentelijk niveau. Misschien is het zelfs wel juister te zeggen dat welzijn nu meer gezien wordt als aspect van de verzorgingstaak, terwijl het veertig jaar geleden nog veel meer werd gezien als een vorm van ‘verheffen’: de burger bewust maken van zijn mogelijkheden om zichzelf te ontplooiën tot onafhankelijkheid. De *Lof der onmaatschappelijkheid* van Herman Milikowski is het boek dat de icoon werd van de moraal van de niet-aanpassing, uiteindelijk zelfs van maatschappijkritiek, ondersteund en gestimuleerd door de overheid. Het is een titel die in de huidige tijd nauwelijks meer denkbaar is, zoals ook een kabinet als het kabinet-Den Uyl niet goed meer voor te stellen is.

Inmiddels is ook de verzorgende taak van de verzorgingsstaat in een ander licht komen te staan. Hoewel het juist de verzorgingsstaat is geweest die professionalisering van de zorg mogelijk en bijna vanzelfsprekend heeft gemaakt, is inmiddels ook mantelzorg – ooit door Hattinga Verschure als begrip gemunt in een kritiek op de neiging tot professionalisering – aan overheidsbemoediging onderworpen geraakt. Mantelzorg, de zorg van familieleden en vrienden voor elkaar in geval van ziekte of handicap, wordt gestimuleerd en in het kader van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning is de gemeente nu verplicht om de mantelzorgers financieel en professioneel te ondersteunen. Voor een deel is het enthousiasme voor meer mantelzorg zeker ingegeven door overwegingen van kostenbeheersing in de zorg, maar de legitimatie van het beleid wordt toch vooral gezocht in de overtuiging dat het goed en juist is dat mensen voor elkaar zorgen en op elkaar een beroep kunnen doen. Daar blijkt in de praktijk wel een grens aan te zitten. Toen staatssecretaris Clemence Ross – van Dorp, net aangetreden in 2002, stelde dat je voor zorg in eerste instantie toch ook een beroep op de burens moest kunnen doen, was dat net teveel van het goede. Prima als je een beroep op anderen kunt doen, maar je moet er niet van afhankelijk zijn. Mantelzorg is op het niveau van familie en vrienden een morele plicht, maar geen materiële verplichting. De overheid blijft hier een ‘verzekerde’ verantwoordelijkheid houden, los van de gerechtvaardigheid van de norm van onderlinge zorg (de *Sorgepflicht* van de naaste familieleden is in Duitsland zelfs wettelijk vastgelegd) waar de overheid op wijst.

‘Verbinden’ is nog sterker dan verzekeren of verzorgen een moreel geladen thema. Fiscaal zijn de burgers natuurlijk al met elkaar verbonden door de afdracht van premies voor de sociale zekerheid. Ze zijn daar wettelijk toe verplicht en voelen zich dus eerder gebonden dan verbonden. Van verbinden is pas sprake wanneer burgers zich met elkaar verenigen (de instituties van de ‘civil society’), zich voor elkaar verantwoordelijk voelen, zich gezamenlijk willen inzetten voor het algemeen belang

en elkaars vrijheid en levenssfeer respecteren zonder elkaar te negeren. De balans tussen individuele vrijheid en sociale cohesie is niet steeds gemakkelijk te bepalen, maar wie het regeringsprogramma *Samen werken, samen leven* (de volgorde is niet toevallig en verraadt de calvinistische achtergrond van de opstellers) leest, merkt al heel snel hoe belangrijk de notie van sociale cohesie in het huidige regeringsbeleid is. Het kabinet wil inzetten op versterking van de onderlinge betrokkenheid. Dat is goed voor de samenleving en het is goed voor de burger.

De kabinetsinzet gaat niet alleen uit van de gedachte dat de overheid hier een taak heeft te vervullen en ook kan vervullen, maar ook van de veronderstelling dat er op dit gebied sprake is van een ernstig en groeiend tekort aan onderlinge betrokkenheid. Mark Elchardus heeft voor Vlaanderen gewezen op de paradox dat de cijfers een groeiende participatie laten zien, terwijl de debatten getekend worden door een bezorgdheid over een dalende betrokkenheid. Aan het politieke streven ligt een heel bepaalde opvatting van sociale cohesie ten grondslag, die niet uitgaat van de verbindingen die mensen vrijwillig met elkaar aangaan (en dus ook niet aangaan), maar van de angst voor het ontstaan van grote maatschappelijke tegenstellingen en het verdwijnen van het gevoel van nationale eenheid en saamhorigheid.

De overheid als moral entrepreneur

Impliciet wordt in deze korte bespreking van drie V's al duidelijk dat de overheid als verantwoordelijke voor de verzorgingsstaat in veel opzichten toch ook een *moral entrepreneur* is. Dat was ze altijd al, met het doel de burgers individueel zoveel mogelijk gelijke kansen te geven en zo goed mogelijk te beschermen tegen armoede en ziekte. Terwijl de geschiedenis van de verzorgingsstaat laat zien dat de overheid al dertig jaar bezig is de bescherming te beperken, zien we tegelijkertijd de overheid groeien in de rol van de instantie die weet wat goed is voor mensen of in ieder geval pretendeert te mogen weten en nastreven wat voor mensen beter en voor de samenleving het beste is. Dat wordt zelfs het doel van het beleid wanneer het om 'verheffen' gaat. De verzorgingsstaat wordt dan een verbeteringsstaat, eens te meer opmerkelijk omdat in het politieke debat tegenwoordig de verzorgingsstaat bij voorkeur teruggebracht wordt tot een 'borgingsstaat' en juist de samenleving graag gezien wordt als een 'actieve participatiesamenleving'. Door het zo te formuleren als doel van het overheidsbeleid lijkt het er bijna op dat de samenleving dat op eigen kracht niet kan en misschien zelfs niet wil. De overheid wordt dan de leidende en verleidende partij. In de praktijk blijkt dat de overheid dan vooral een gebiedende en verbiedende partij wordt.

Verheffen: onderwijs en emancipatie

'Verheffen' was in de verzorgingsstaat allereerst de taak van het onderwijs. Meer mensen een steeds hoger niveau van onderwijs kunnen bieden, daar ging het om. Nog altijd leidt een vraag naar het mogelijke einde van de onderwijsexpansie – 'niet iedereen kan naar de universiteit' – tot een ongemakkelijk geschuif op de stoelen van het ministerie van OCW. Waar gelijke kansen impliciet ook altijd gezien werden

als de voorwaarde voor gelijke uitkomsten, blijft het moeilijk verschillen te accepteren. Dat is geen empirisch, maar een normatief probleem: het zou niet zo moeten zijn. Het WRR-advies vat het beleid sympathiek samen als ‘investeren in een zachtmoedige meritocratie’. Er is geen diplomacompetitie zoals in Frankrijk en Japan, er worden kansen geboden. Niettemin, in 2007 is de leerplicht, die inmiddels ook al op vijf jaar begint, feitelijk verlengd tot achttien jaar om de huidige schooluitval op zestienjarige leeftijd tegen te gaan. Minder zachtmoedig is de overheid ook voor wie boven de achttien niet werkt en niet studeert. Tot 27 jaar is er geen recht op een uitering meer. De verantwoordelijkheid voor het levensonderhoud is daarmee definitief verschoven van de verzorgingsstaat naar de jonge individuele burger.

Het ideologische en morele karakter van het verheffingsbeleid is meer nog dan in het onderwijs zichtbaar in het emancipatiebeleid. Op het gebied van het onderwijs moeten meisjes dezelfde kansen en mogelijkheden hebben als jongen en op de arbeidsmarkt geldt mutatis mutandis hetzelfde voor vrouwen en mannen. In het onderwijs is de gelijkheid al meer dan gerealiseerd. Meer meisjes halen een hoger diploma dan jongens. Het beleid gaat echter nog altijd uit van een achterstand van meisjes, al wordt dat nu steeds meer gezien in hun geringe neiging voor een bètastudie of techniek te kiezen. De meeste jongens doen dat trouwens ook niet, maar het verschil wordt toch nog altijd meer gezien als een uiting van achterstand dan van een anders gerichte preferentie. De norm is gelijkheid en de impliciete norm daarachter is dat de keuze van jongens ‘vrijer’ tot stand komt dan de keuze van meisjes. Een bewijs daarvoor is er nauwelijks, al kiezen in veel andere landen meer meisjes voor bèta en techniek dan in Nederland. Meer jongens ook trouwens.

Op de arbeidsmarkt hebben vrouwen inmiddels een grote inhaalslag gemaakt. De arbeidsparticipatie van vrouwen is enorm toegenomen en ook het echte ‘uit-treden’ (een aantal jaren niet meer werken om voor de kinderen te kunnen zorgen) komt steeds minder voor. In de jongere generaties blijven vrouwen meestal werken, ook als er nog jonge kinderen zijn. Het is nog niet zo heel lang geleden dat gehuwde vrouwen vrijwel helemaal niet op de arbeidsmarkt actief waren en het heeft weinig gescheeld of er zou zelfs een wettelijk verbod op gekomen zijn. De opvattingen daarover zijn sterk veranderd, maar nog altijd meer dan in andere landen werken Nederlandse vrouwen in deeltijd (75%) en dat roept verschillende reacties op. Voor de een is dit het ultieme bewijs van een gebrek aan emancipatie, voor de ander juist het bewijs van de vrijheid om zelf de keuze te kunnen maken voor een bepaalde balans tussen zorg en werk. Uit onderzoek blijkt wel dat maatschappelijke opvattingen over opvoeding tot op grote hoogte de ‘juiste’ balans normeren, maar de opvattingen verschuiven en dat is ook politiek te merken. Er is veel gedaan om de kinderopvang te verbeteren en ook beter betaalbaar te maken. Het probleem is ook hier weer dat waar het beleid graag op grond van overwegingen van gelijkheid een meer gelijke verdeling van opvoedingstaken, zorg en werk tussen mannen en vrouwen zou zien, de werkelijkheid zich daar niet aan houdt. Dat is trouwens in geen van de landen waar vrouwen wel fulltime werken, het geval.

Een bijzonder geval: de verzorgingsstaat en de etnische minderheden

De arrangementen van de verzorgingsstaat zijn als vanzelfsprekend ook meteen ten deel gevallen aan wie zich legaal in Nederland als migrant vestigde. Ook hier is er eerst en vooral sprake geweest van een genereus aanbod aan mogelijkheden en voorzieningen. Het principe van de gelijkheid gold ook hier, gecombineerd met de idealen van het ‘verheffen’ in de vorm van het aanbieden van onderwijs en zelfs van extra onderwijs om achterstanden zo snel mogelijk op te heffen. Dat betrof dan met name de leerplichtige kinderen, volwassenen werden op geen enkele manier onder druk gezet om bijvoorbeeld de Nederlandse taal te leren of zoveel mogelijk voor hun eigen inkomen te zorgen. De zachtmoedigheid bereikte hier wel een grens bij de positie van vrouwen, die met name bij moslimimmigranten als in strijd met het principe van gelijkheid en gelijkwaardigheid werd gezien. Alleen door de ongelijkheid als een vrije persoonlijke keuze te beschouwen was het mogelijk de parafernalia van de ondergeschiktheid – de hoofddoek, de burka, de eerwraak, de vrouwenbesnijdenis – nog als in westerse ogen aanvaardbaar te beschouwen. Dat bleek uiteindelijk toch een tour de force te zijn die niet kon worden volgehouden, maar de strijd om een verbod op gedrag en gewoonten die nu niet al onderdeel van het strafrecht zijn, is nog lang niet ten einde. De echte strijd is niet tussen islam en het Westen, maar tussen verschillende opvattingen over wat belangrijker is: vrijheid of gelijkheid? De overheid heeft tot nu toe, buiten wat al in de strafwet vastligt, meer voor de illusie van persoonlijke vrijheid dan voor de dwang tot gelijkheid gekozen, maar in de samenleving slaat de balans toch meer door naar gelijkheid.

Een bijzondere rol in het integratiedebat speelt behalve het verschil tussen autochtonen en allochtonen in opvatting over de positie van de vrouw ook het verschil in acceptatie van homoseksualiteit. Beide verschillen zijn uitgegroeid tot een soort lakmoesproef van sociale correctheid. De gevoeligheid op dit gebied aan autochtone zijde heeft misschien toch meer te maken met het feit dat de nieuwe en als correct geldende opvattingen op dit gebied zelf nog maar betrekkelijk recent algemeen zijn geworden. De hardheid van de vanzelfsprekendheid ontbreekt hier nog en dat komt nog eens extra tot uitdrukking in de nota die minister Plasterk, verantwoordelijkheid voor het emancipatiebeleid, eind 2007 naar de Kamer stuurde onder het motto ‘Gewoon homo zijn’. De titel verraadt al dat het kennelijk zo gewoon nog niet is, al is Nederland wat betreft de acceptatie van homoseksualiteit een witte raaf in de Europese Unie. Het kabinet wil hier nationaal en internationaal ‘moreel leiderschap’ tonen en formuleert daarvoor een aantal doelen, die niet alleen op homo’s zelf betrekking hebben, maar vooral ook op alle anderen. Van hen wordt ander gedrag verwacht en het is de taak van de overheid daarvoor te zorgen. De emancipatie van homo’s is dus niet uitsluitend een kwestie van ‘verheffen’. Op dat gebied valt ook niet veel meer te doen, omdat er nauwelijks nog een verschil met hetero’s in rechten is. Het accent ligt op het ‘verbeteren’ van de ‘anderen’, allochtonen maar ook ten dele allochtonen, die niet de goede houding en het goede gedrag vertonen. Dat houdt voor het kabinet in dit geval niet op bij de grenzen van Nederland. ‘Moral entrepreneurship’ kan ook internationaal uitgeoefend worden.

Van verheffen naar verbeteren

De verzorgingsstaat is ingericht om achterstanden tegen te gaan en op te heffen. Daar waar geen achterstanden zijn, kunnen toch weer nieuwe vormen van ongelijkheid ontstaan door verschillen in talent of succes. De uitgangspositie was min of meer hetzelfde, het eindresultaat is per persoon anders. In principe ligt daar voor de overheid geen taak. Waar de overheid wel en steeds meer een taak voor zichzelf ziet liggen, is in het aangeven van de grenzen tussen wat wenselijk is en wat niet. Wat niet wenselijk is, moet dan bovendien ook worden tegengegaan. Waar dat de vrijheid van mensen raakt, moeten dan overwegingen worden ontwikkeld die ingrijpen rechtvaardigen. Maatregelen om het roken tegen te gaan worden gerechtvaardigd met een verwijzing naar de gevaren voor de volksgezondheid, met name ook voor de mensen die zelf niet roken. Obesitas – het woord alleen al legitimeert ingrijpen meer dan vetzucht of gewoon te dik zijn – moet tegengegaan worden en dat begint al op de scholen, waar de frisdrankautomaten moeten verdwijnen.

Iedere maatregel is overigens gemakkelijker te rechtvaardigen naarmate het meer gaat om de bescherming van kinderen en jongeren. Aan hen kan nog niet dezelfde vrijheid in het kiezen worden toegekend die voor volwassenen vanzelfsprekend is. Bovendien kunnen zij zich vaak ook niet onttrekken aan situaties die voor hen schadelijk zijn. De overheid is dan hun zaakwaarnemer en neemt die taak ook in toenemende mate serieus: sneller ingrijpen ‘achter de voordeur’ als het welzijn van de kinderen bedreigd lijkt (verplichte opvoedondersteuning voor onwillige ouders), geen verkoop van alcohol aan kinderen onder de zestien jaar, geen coffeeshops in de buurt van scholen.

De traditionele terughoudendheid op gebieden die als behorend tot het persoonlijke leven – en dus ook de persoonlijke vrijheid – gerekend kunnen worden, is duidelijk op de terugtocht. Op steeds meer terreinen bemoeit de overheid zich met het persoonlijke leven van de burgers en stelt zich tegenover hun gedrag en voorkeur ook met steeds meer overtuiging afkeurend op. Natuurlijk wordt dat gelegitimeerd met een verwijzing naar kosten en risico’s, maar interessant is hier toch vooral de normatieve drijfveer te onderkennen. Het ideaal van de maakbaarheid van de samenleving heeft niet alleen plaatsgemaakt voor het ideaal van de maakbaarheid van de burger en het individu, maar ook het teken waaronder dat gebeurt, is veranderd. De aandacht gaat nu in de eerste plaats uit naar het ‘slechte’, dat tegengegaan, verboden en bestraft moet worden. ‘Verheffen’, het stimuleren van het ‘goede’, is in veel gevallen ‘verbeteren’ geworden, het corrigeren van wat niet goed is.

Een groot deel van de nota’s, maatregelen en wetten die in de jaren na Paars – maar ook de Paarse kabinetten waren er al mee bezig – tot stand zijn gekomen en nog ontwikkeld worden, zijn dwingend, beperkend en eisend van karakter. In de verzorgingsstaat kunnen burgers op minder gebieden rechten laten gelden en is er ook minder verzekerd. De traditionele WW is verdwenen en de WIA als opvolger van de WAO is zeer strikt in de criteria voor toelating en beperkt in de hoogte en duur van de uitkering. Er is weinig ruimte meer voor de ‘gemoedsrust van de verzorgingsstaat’; van iedereen, ook van wie nu in de bijstand zit, wordt verwacht dat hij zo snel moge-

lijk weer in het eigen inkomen zal voorzien. In veel regelingen is niet het recht op de uitkering, maar de toetsing op behoefte en noodzaak in relatie tot het arbeidsverleden het belangrijkste criterium geworden. Voor de overheid is inmiddels ook belangrijk te weten of er voor een bepaalde voorziening nog wel voldoende maatschappelijk draagvlak is. Dat wijst er al op dat de overheid niet in een vacuüm handelt, maar ook reageert op een verandering van de houding in de samenleving. Voor de 'bewuste werkweigeraar', tevreden met zijn uitkering, is geen begrip meer en het draagvlak voor het arbeidsloze basisinkomen voor iedereen is helemaal verdwenen.

Bij gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 25 jaar geleden, schreef ik dat de overheid bezig is de moederrol voor de vaderrol te verwisselen. Veel van de huidige maatregelen waren toen nog ondenkbaar en ook was van de opmerkelijke behoefte aan sociale strengheid, die nu in de samenleving op vrijwel elk gebied wordt geuit, nog weinig te bekennen. De eerlijkheid gebiedt wel te erkennen dat de sociale strengheid vooral gewenst wordt voor de 'anderen'. Met zichzelf is de burger van nu in het algemeen erg tevreden, met zijn medeburgers allerminst en dat maakt het er voor de overheid niet gemakkelijker op. Vijftieng jaar geleden wilde de burger door de overheid in zijn bijzonderheid erkend worden, verlangend naar een blijk van erkenning van de overheid. De bakens zijn nu verzet: de overheid moet de anderen in het gareel houden en in de meest letterlijke zin van het woord 'mores' leren. De overheid hoeft niks te doen om mijn 'goedheid' nog eens extra te belonen, maar wel alles doen om de 'slechtheid' van anderen tegen te gaan.

'Kort Amerikaans'

De ontwikkelingen die hier schetsmatig in kaart zijn gebracht nog eens overziend, doet het beeld oprijzen van een terugtrekkende verzorgingsstaat en een meer naar voren tredende overheid. Dat doet de overheid vooral op de gebieden met een duidelijke normatieve lading, gebieden die in het WRR-advies *De verzorgingsstaat herwogen* vooral gerekend kunnen worden tot de thema's 'verbinden'(sociale cohesie) en 'verheffen'(emancipatie). Juist in de verbinding tussen deze thema's wordt een nieuw thema zichtbaar, een vijfde V, 'verbeteren'. De overheid wordt in het licht daarvan vooral zichtbaar als 'moral entrepreneur', minder dan in het verleden met een boodschap gericht op het bereiken van een hogere vorm van welzijn in de samenleving, maar meer als aanschrijving voor het herstel van wat fout of slecht is. 'Verbeteren' moet dus vooral als 'corrigeren' gezien worden.

Terugtrekken uit de moederrol en naar voren treden in de vaderrol is niet alleen een kwestie van het geven van normen en het stellen van kaders, maar ook van het vastleggen van grenzen. Vooral op het gebied van het 'verzekeren', maar toch ook van het 'verzorgen' neemt de overheid afstand van veel van de eerder geësurpeerde verantwoordelijkheden en legt die terug bij de individuele burger. Dat proces gaat nog door en laat in bijvoorbeeld het plan tot gevangenisstraf veroordeelde 65-plus-sers tijdens hun detentie hun AOW te ontnemen even zijn vooral normatieve gezicht zien. Financieel gaat het nergens over, principieel zegt het heel veel.

De verleiding uit de analyse een normatieve conclusie te trekken, is groot. Dat zal ik niet doen, omdat ik het interessanter vind de analyse nog wat door te trekken en te wijzen op de onbedoelde, maar opmerkelijke overeenkomst van de zich moreel vernieuwende Nederlandse overheid met wat in de Verenigde Staten al zoveel langer vanzelfsprekend is. Geen verzorgingsstaat, dat niet, maar wel een bij uitstek normatief georiënteerde en sturende staat met een sterke neiging tot correctie en verbetering. Burgers zijn er veel meer dan hier verantwoordelijk voor het eigen levensonderhoud, maar hun leven als lid van de samenleving en dus als van burgers ten opzichte van elkaar is in extreme mate onderwerp van regelgeving, bewaking, gedragsregels en vervolging bij overtreding. De Amerikanen vinden dat prima en steeds meer Nederlanders ook.

Evelien Tonkens

Schaamteloos verheffen

Reactie op Paul Schnabel

Evelien Tonkens^{*}

Hartelijk dank voor deze uitnodiging, het is een interessante gelegenheid. Ik ga een paar dingen zeggen in reactie op het verhaal van Paul Schnabel, iets over waarom we nu toch aan het verheffen zijn geslagen, over de verlegenheid en ambivalentie die daar volgens mij toch nog omheen zitten, en over de evenwichtigheid of het gebrek daaraan van de agenda die daar gesteld wordt.

Rond dit onderwerp is de laatste jaren spectaculair veel veranderd. Ik heb twee jaar geleden bedacht dat dat *Handboek Moraliseren* er moest komen, omdat iedereen wel aan het moraliseren was geslagen, maar daar tegelijkertijd heel onzeker over was. De ontwikkeling ging eigenlijk veel sneller dan dat we dat handboek konden maken. De gedachte was: impliciet zijn er in bijvoorbeeld de inburgering, de re-integratie, de zorg, het jongerenwerk, het onderwijs, allerlei morele dilemma's waar professionals mee worstelen, omdat ze proberen andere mensen te verheffen, op te voeden. Maar er was toen eigenlijk nog nauwelijks publiek debat over. Balkenende mompelde wel wat over normen en waarden, maar daar had hij eigenlijk nog helemaal niet zoveel succes mee en bovendien was het erg algemeen gesteld, en niet op concrete praktijken gericht. Wat gebeurt er in de klas, in de sprekkamer, het buurthuis of de klas precies – daar waar mensen die taak krijgen en ook wel op zich nemen. Uit de zoektocht waar het boek op is gebaseerd, bleek dat er inderdaad heel erg veel gemoraliseerd werd, al lang voordat het enorm publiek werd.

Vier dingen vielen daarbij op. Ten eerste dat men eigenlijk heel erg op zoek was naar wat wij maar hebben genoemd 'dialogisch moraliseren'. Mensen willen niet meer 'hiërarchisch moraliseren': anderen van bovenaf, vanuit hun autoriteit of hun positie, vertellen was goed is en wat ze maar het beste kunnen doen. 'Omdat ik nou eenmaal een hogere positie heb, omdat ik deskundige ben, omdat ik van een andere klasse ben', al die dingen die in de jaren vijftig nog wel als legitiem golden, kunnen nu niet meer. Professionals willen dat niet meer en burgers pikken het ook niet meer. Waardoor professionals voortdurend zoeken naar hoe je nou in een dialoog mensen toch de les kan lezen. Dat is een moeilijke, paradoxale opdracht. Als we dus als burgers niet het gevoel hebben dat er wel echt met ons gepraat is, dat we ook zijn betrokken, dan slikken we de aanbevelingen ook niet. Dat begint al vrij jong.

* Bijzonder hoogleraar Actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam

Ten tweede bleek dat dialogisch moraliseren alleen gaat in een persoonlijke relatie. Als er geen persoonlijke relatie is, komt het moraliseren niet op gang en als het op gang komt, komt het niet aan. Met hiërarchisch moraliseren vroeger, voor de jaren zeventig, kon je je ook nog op iets meer rollen en functies beroepen. Nu moet je het echt hebben van de relatie van persoon tot persoon. Maar dat is vreselijk lastig, omdat persoonlijke relaties in onze verzorgingsstaat juist zo zijn weggeorganiseerd. Tussen een hulp- of zorgverlener en een cliënt zitten nu allerlei indicatieorganen, screeners en toewijzingsorganen. Bovendien zijn functies en dus relaties veel meer opgeknipt in specialismen. De een is er alleen voor de videohometraining, de ander voor de spraakstoornis en weer een ander voor de depressie en weer een ander alleen voor de melding van mishandeling en ga zo maar door. In de jeugdzorg kan je dat ook heel aardig zien, bijvoorbeeld aan de Savannah-case. Dat was voor alle betrokkenen heel lastig want hoe onpersoonlijker de relatie is, hoe moeilijker dialogisch moraliseren gaat.

Derde wat opviel, is dat professionals maar ook bijvoorbeeld buurtgenoten die elkaar ergens op trachtten aan te spreken veel last hadden van een gebrek aan maatschappelijke steun voor hun interventies. Daardoor ervoeren mensen hun interventies als toevallig en te persoonlijk. Wie ben ik om te zeggen dat jongeren minder zouden moeten drinken of blowen of op internet zitten? Of dat ouders hun kind eerder naar bed moeten sturen of gezonder eten moeten geven? Maatschappelijke steun ervaren professionals en burgers als heel belangrijk.

Ten vierde: zeggen wat iemand beter niet kan doen, gaat nog een beetje, maar zeggen goed voor iemand zou zijn, is heel problematisch. Met andere woorden: negatief wat moraliseren dat gaat nog redelijk goed, maar vooral rond positief moraliseren bestaat veel onzekerheid.

Waarom zijn we nu in deze situatie gekomen? Het lijkt erop dat we in sommige opzichten de jaren vijftig aan het herleven zijn, maar dan op een democratische manier. De jaren zestig en zeventig zouden tot bandeloosheid en egoïsme hebben geleid, en het neoliberalisme van de twee decennia daarna bracht ons veel vrije individuen, van wie de vraag is wat ze eigenlijk met elkaar gemeen hebben en wat hen nog tot fatsoenlijk en sociaal gedragen kan aanzetten. Globalisering en migratie hebben daar nog aan toegevoegd dat we niet meer weten of we wel ideeën over fatsoen en gemeenschap met z'n allen delen. Met die vragen ontstaat die morele agenda.

Ik ben het niet helemaal met Paul Schnabel eens dat het nu zo'n hele massieve agenda al is, ik geloof dat er nog steeds een hele sterke ambivalentie over bestaat. Aan de ene kant rukt het enorm op. Ik heb de afgelopen jaren zo nu en dan eens 'achter de voordeur' gegoogled en het aantal hits explodeert voortdurend. Er moet meer achter de voordeur ingegrepen worden, is de consensus, maar tegelijkertijd is er nog steeds ook een verlegenheid en een ambivalentie over. Ook vanuit de twijfel wie in de positie is om een ander de les te lezen. De elite, was het antwoord ooit. Maar het is niet langer evident dat er een elite is, en al helemaal niet dat die dit zou doen. In de oratie van Paul

Schnabel uit 2004 zegt hij zelf ook dat we eigenlijk niet goed zonder een elite kunnen, maar hij laat het een beetje in het midden wie die elite dan is en wat de taak van de elite dan zou zijn. We hebben wel natuurlijk voortdurend nog een elite, maar die is erg aan zelftwijfel ten prooi gevallen: wie zijn wij om elite te zijn?

Een extra complicatie daarbij is ook nog dat we ook steeds meer transparantie hebben, ook over de elite. Dus over een Clinton die scharrelt en een wethouder Depla die rare dingen in fietshokjes doet, om over voormalig wethouder Oudkerk nog maar niet te spreken. We zien ook steeds vaker de schaduwzijde van de elite. Dat maakt het ook al moeilijker voor de elite om toch nog te zeggen dat ze de elite zijn.

In deze onzekerheid is de populariteit van het mentoraat begrijpelijk. ‘U weet waarschijnlijk dat de Volkskrant vorig jaar een sociale agenda had, waarin lezers mochten kiezen wat nu echt een goed en effectief middel is om de wereld te verbeteren. En daar kwam uit: mentorschappen, zoals Goal, door iemand als u, die een randgroepjongere helpt om weer op het goede pad te komen.’ Dat past in een nieuwe morele agenda die gedragen wordt door een moreel onzekere elite. Wat het goede leven dan is, kun je op het persoonlijke vlak uitvechten en hoef je niet te zeggen. Je gaat iets leuks doen met een of andere Antilliaanse tienermoeder en die ga je dan intussen allemaal normen aanleren die je ook aan de kinderen in je eigen omgeving aanleert. Maar wat die normen zijn en waarom ze voor anderen ook belangrijk zijn, ga je niet expliciteren, dat is wel zo prettig.

Een andere voorbeeld van die ambivalentie is het Handvest Burgerschap. Er zou een Handvest Burgerschap komen, deze regering zou dat maken. Ik heb daar een beleidsnotitie over gezien, die waren al heel ver, maar het schijnt nu toch dat deze regering, of althans de nieuwe minister het daarbij wil laten, want het is toch eigenlijk maar weer veel te moralistisch en het is veel te betuttelend. En die ambivalentie zag ook al in de beleidsnotities zelf: ‘Moeten we dat wel doen, en kunnen wij wel zeggen wat een goed burger is en wie zijn eigenlijk wij om dat te zeggen.’

Een tweede voorbeeld betreft burgerschap in het onderwijs. Daar zie je ook die verlegenheid. We moeten natuurlijk burgerschapsvorming geven in het onderwijs. Dat is goed, moet verplicht zijn, want dat gaat over goed burgerschap. Maar als je gaat kijken wat daar nu aan teksten over geproduceerd wordt dan is dat allemaal van dat soort procestaal in de trant van dat er competenties moeten worden geformuleerd en ontwikkeld zodat de samenwerking tussen de partners ten behoeve van de stroomlijning de zaak op een hoger plan wordt gebracht. Het gaat helemaal nergens over, zeker niet over goed burgerschap, want we weten eigenlijk niet goed wat een goed burger is. En als we het weten, durven we het niet goed te benoemen. Dus komt er hele vage procestaal en die arme docenten, die moeten daar dan maar weer iets van bakken.

Ik denk dat het beter is om die verlegenheid gewoon te laten varen, want die is niet erg vruchtbaar. Zij maakt mensen die het moeten doen, alleen nog onzekerder, in plaats van dat ze steun krijgen. Dus laten we dan maar gewoon zeggen: wij doen dat dus wij zijn een moraliserend volkje geworden.

Wel moeten we dan kijken hoe evenwichtig die agenda is die Paul Schnabel ook net geschetst heeft. Niet zo erg, zou ik zeggen. Hij is daarvoor iets te toevallig. Er wordt veel gedaan aan het verheffen van de onderklasse, met name via dat achter-de-voordeur-verhaal. Dat is in het licht van kunnen meekomen in deze samenleving, best nuttig. Maar er zit geen logische of natuurlijke grens aan het ingrijpen in gezinnen. Dat heeft alles te maken met de meritocratische samenleving waarin we iedereen gelijke kansen gunnen. In een ideale meritocratie, waar iedereen echt gelijke kansen heeft, wonen kinderen niet bij een gezin, zoals Michael Young ook in zijn klassieke sociologische satire over de meritocratie geschetst heeft. Gezinnen zijn namelijk gewoon belemmerend voor echt gelijke kansen. De tendens is om daar steeds verder in te gaan, om het gezin als het ware open te breken. De nieuwe maatregelen in het kader van het voorkomen van mishandeling zijn daar ook weer typerend voor: het gaat niet langer om het belemmeren van iemands ontwikkeling maar om het onthouden van een optimale ontwikkeling. Als dat grond voor ingrijpen is, zit daar geen eind aan.

Met de onderklasse, daarmee zijn we dus enorm druk in de weer maar met andere klassen niet of nauwelijks. Bijvoorbeeld als het om discriminatie gaat. Voor homodiscriminatie is recentelijk wel een programma gelanceerd maar er gebeurt bijvoorbeeld weinig tegen discriminatie op de arbeidsmarkt. Dat is vreemd, want we zijn het er wel met z'n allen over eens dat dit heel erg belangrijk is. Toch ontbreekt hier een beschavingsoffensief. Waarschijnlijk is reeds een derde van Nederland zwaar xenofob en racistisch, gemeten aan de populariteit van sommige politici, en voor die groep hebben wij helemaal geen verheffingsprogramma. We hebben wel wat dingen, het SCP heeft pas ook gekeken hoe effectief die nou zijn, bijvoorbeeld die ontmoetingsprogramma's. Daarvan heeft het SCP gezegd: hoe effectief het is, kun je eigenlijk niet goed zeggen, want dat hebben we nooit goed gevolgd. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor mensen die enorm veel geld verdienen zonder dat ze daar iets maatschappelijk nuttigs mee doen maar slechts pogen om belastingen te ontduiken. Of voor mensen die het milieu vervuilen. Allemaal mensen over wie we het eens zijn dat die eigenlijk wel wat meer beschaving kunnen gebruiken,

Weg dus met de verlegenheid over verheffen. Laten we het liever goed en evenwichtig doen en met maatschappelijke steun. Met herintroductie van persoonlijke relaties in al die velden waar ze als het ware uit zijn georganiseerd. Met expliciteren van impliciete noties over het goede leven die we eigenlijk toch wel hebben. Maak die agenda minder vrijblijvend en willekeurig. Voor het SCP is er dan natuurlijk de schone taak om dit alles te monitoren.

De tekst van deze lezing is gebaseerd op eerder verschenen artikelen van de auteur en coauteurs in het tijdschrift *Krisis* over een links beschavingsoffensief, op het *Handboek moraliseren, burgerschap en ongedeelde moraal* (Van Gennep 2006), *de Beste de Baas- verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie* (Amsterdam University Press 2008)

Paul Dekker

Een sterk maatschappelijk middenveld

Paul Dekker*

Deze middag ga ik u iets vertellen over de kracht van het Nederlandse middenveld en dan in het bijzonder over de rol van de kerken als dragers van maatschappelijk engagement. Dat was het onderwerp van het hoofdstuk ‘Kerkgangers, investeerders in de civil society’, dat ik met mijn collega Joep de Hart schreef in het *Sociaal en cultureel rapport 2006*. Voor ik bij dat onderwerp beland, ga ik eerst kort in op de term maatschappelijk middenveld en de verwante termen civil society en derde of non-profit-sector. Vervolgens kijk ik met u naar de toestand van het Nederlandse middenveld in Europees perspectief en in de tijd. Vervolgens gaan we dan landenvergelijkend en in de tijd in op de religieuze factor. Voor Nederland ga ik dieper in op de vraag of de positieve rol van kerken in de civil society te herleiden is tot geloof of netwerk om via het perspectief van de ontkerkelijking te eindigen met een lofzang op ons grote grijze middenveld.

Het middenveld

‘Maatschappelijk middenveld’ is een Nederlands begrip, dat ook door de Vlamingen wordt gebruikt. Het is nog helemaal niet zo oud. Het werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw door de socioloog Jacques van Doorn geïntroduceerd en in de jaren tachtig via de socioloog Anton Zijderveld en zijn CDA-connecties onderwerp van publieke discussie. De term verwees toen naar organisaties van het oude, niet-commerciële en vaak verzuilde ‘Particulier Initiatief’ en dan vooral naar hun rol als ‘intermediaire organisaties’. Die rol zag men primair verticaal, bemiddelend tussen individuele burgers en de overheid, maar ook horizontaal, bij het leggen van dwarsverbanden tussen groepen burgers. In de traditie van de verzuiling en vanwege hun intermediaire rol werden soms ook media en andere organisaties uit de commerciële sfeer tot het middenveld gerekend. Vaker werd het begrip als aanduiding gebruikt voor alle non-profitorganisaties, ook al waren die vooral als dienstverleners actief (bijzondere scholen, ziekenhuizen etc.) en niet bemiddelend en belangenbehartigend.

Het middenveld was ook een politiek begrip: populair bij wie geen heel hoge verwachtingen had van markt of staat of de combinatie daarvan, en gewantrouwd door wie er een machtsbolwerk in zag van voornamelijk confessionele bestuurders met ondoorzichtige relaties met het regerende CDA. Dat laatste sentiment droeg begin jaren negentig bij aan de verwelkoming van ‘civil society’ als kosmopolitisch

* Hoofd van de onderzoeksgroep Participatie en Bestuur van het SCP en hoogleraar Civil Society aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

alternatief voor de aanduiding van de sfeer van noch markt noch staat. Daarbij lag het accent op nieuwe vrijwillige initiatieven van burgers en op de horizontale intermediaire rol van organisaties. Andere geïmporteerde begrippen die in Nederland aan populariteit hebben gewonnen in de afgelopen jaren en die meer focussen op de economische betekenis van het middenveld zijn non-profitsector en derde sector. Inmiddels is de term middenveld zijn politieke gevoeligheden kwijt en worden de begrippen naast elkaar gebruikt: middenveld als het gaat om de verticale intermediaire functies en gevestigde (belangen)groepen (en hier als overkoepelend begrip), civil society als het gaat om horizontale verbindingen en vrijwillige verbanden, en derde of non-profitsector als de economische betekenis en daarom dienstverlenende organisaties centraal staan.

Het Nederlandse middenveld in Europa

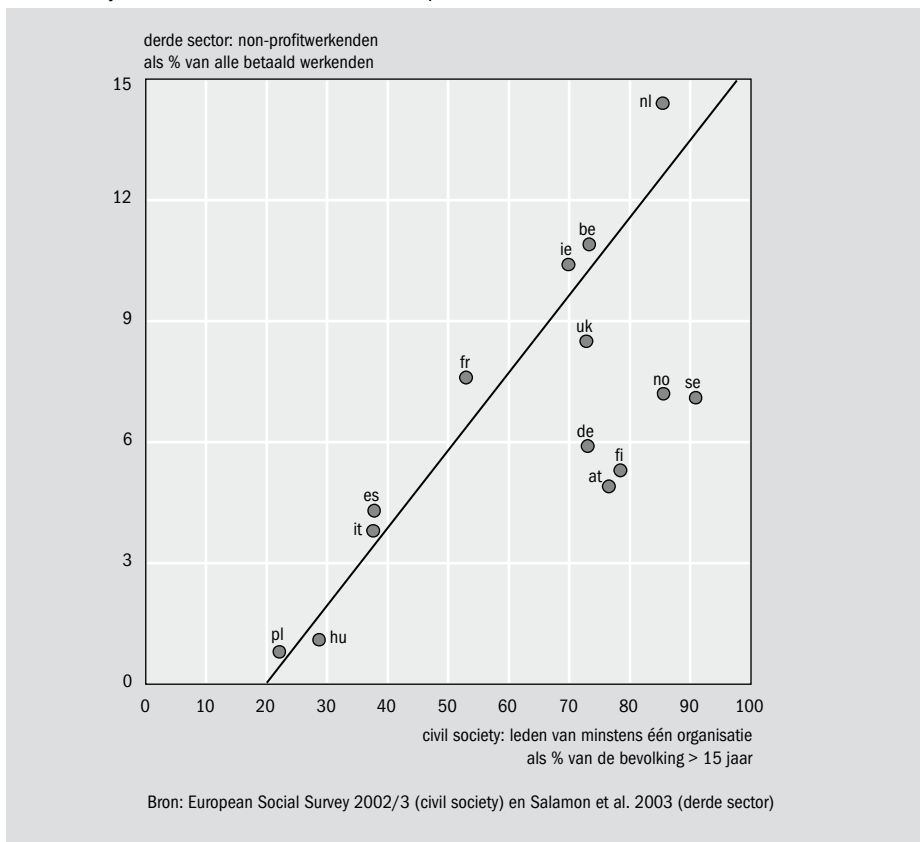
Genoeg begrippen. Kijken we empirisch eerst naar waar Nederland in Europa staat op basis van simpele operationalisering van civil society en derde sector. In figuur 1 staat horizontaal het percentage van de bevolking dat lid is van tenminste één maatschappelijke organisatie en verticaal de totale non-profit arbeidsinzet (betaald en onbetaald) als percentage van al het betaalde werk in een land. Ik ontleen deze gegevens aan internationale databestanden en internationale onderzoeksprojecten waar het SCP bij betrokken is. Die worden elders zo goed mogelijk verantwoord. Op merkwaardigheden en onbetrouwbaarheden van de indicatoren ga ik nu niet verder in.

Nederland blijkt een topscoorder: de grootste non-profitsector van de veertien Europese landen (en van alle bijna veertig landen die in het betreffende onderzoeksproject tot nu toe wereldwijd zijn vergeleken) en qua lidmaatschappen slechts gepasseerd door Noorwegen en Finland. Tegenover Nederland staan Polen en Hongarije met een lage score op beide middenveldmaten. De lijn in de grafiek geeft de gemiddelde samenhang tussen beide metingen. In Scandinavië, Finland, Duitsland en Oostenrijk zijn lidmaatschapsorganisaties belangrijk – de collectieve dienstverlening wordt er meer dan in Nederland aan overheidsorganisaties overgelaten – en in ons land (en België en Ierland) is de economische betekenis van de particuliere non-profitorganisaties juist groot.

Verder onderzoek toont Nederland als land met een goed geoutilleerde en geïntegreerde non-profitsector – het is vaak moeilijk om nog verschil te zien tussen een openbare en een bijzondere school – en een sterk gemoderniseerde civil society – traditionele massaorganisaties als kerken, vakbonden en partijen doen het slecht en nieuwe, vaak internationale, mailing-listorganisaties als Greenpeace, Amnesty en Artsen zonder Grenzen doen het goed. Laten we eens verder kijken naar de ontwikkelingen van de maatschappelijke organisaties in Nederland.

Figuur 1

Civil society en derde sector in veertien Europese landen.

Het Nederlandse middenveld in de tijd

Om de ontwikkeling te schetsen gebruiken we hier geen enquêtegegevens, maar cijfers over leden en vaste donateurs, die we bij het SCP sinds 1993 met enige regelmaat verzamelen bij grote organisaties. Het gaat om verbanden die al of niet via aangesloten organisaties meer dan 50.000 leden/donateurs hebben. Alle bij de KNVB aangesloten voetbalclubs worden dus wel meegeteld, maar de meeste politieke partijen vanwege onvoldoende ledental niet. Grote maar in ledental dalende kerkgenootschappen doen wel mee, kleine maar soms groeiende geloofsgemeenschappen niet. Voor het kwantitatieve totaalplaatje maakt dat echter nauwelijks verschil. Leden en donateurs tellen we bij elkaar op: het verschil tussen beide categorieën is zeer vloeïend geworden en vaak weet de aanhang het zelf niet meer (mensen denken bij voorbeeld dat ze lid zijn van Greenpeace terwijl ze slechts donateur kunnen zijn).

Tabel 1

Leden/donateurs van grote (50.000+) organisaties/federaties, 1980-2003 (absolute aantallen x 1000 en veranderingen tussen 1980 en het laatst beschikbare jaar in procenten)

	1980	1994	2000	2003	% verandering	
kerken	9.660	8.805	8.051	.	-	17
ideële organisaties	2.759	6.660	7.935	7.695	+	179
internationale solidariteit	1.852	3.776	4.386	3.973	+	115
natuur en milieu (schatting in 1980)	539	2.489	3.162	3.328	+	517
politieke partijen	342	224	187	185	-	46
abortus/euthanasie	26	171	200	209	+	704
belangenorganisaties	4.915	6.111	6.851	7.201	+	47
consumenten	3.178	4.220	4.795	5.147	+	62
werknemers	1.500	1.605	1.789	1.736	+	16
werkgevers en zelfstandigen	237	286	267	318	+	34
overige organisaties	9.833	12.825	11.648	11.850	+	21
sport en recreatie	3.938	4.302	4.744	4.745	+	20
omroepena	3.605	3.977	2.620	3.339	-	7
gezondheidszorg	1.644	3.816	3.570	3.107	+	89
ouderen	387	510	520	511	+	32
vrouwen	259	220	194	148	-	43
totaal (excl. kerken)	17.507	25.596	26.434	26.102	+	49
totaal (incl. kerken)	27.167	34.401	34.485	.	+	27
bevolkingsomvang	14.091	15.290	15.864	16.193	+	15

a Geen gegevens beschikbaar voor AVRO, Veronica en BNN.

Bron: Jaarverslagen en opgave door de organisaties (verzameling/bewerking SCP/Joep de Hart)

Tegenover de dalers politieke partijen, vrouwenorganisaties en kerken staan talrijke stijgers, waarbij internationale solidariteit, natuur en milieu en morele vraagstukken de kroon spannen. Anders dan wel wordt vermoed, is van een verschuiving van ideële en sociale doelen naar vermaak en eigenbelang geen sprake. Er is juist een verschuiving naar ideële organisaties. Let men daarbij op het soort organisaties, dan is er over de hele linie een andere verandering te signaleren, namelijk van face-to-face-organisaties met verenigingsleven naar mailing-listorganisaties waarin leden/donateurs geen contact meer hebben met elkaar maar nog slechts met een gemeenschappelijke centrale. Deze trend is in Nederland ver voortgeschreden, maar wordt ook in andere landen gesignaleerd. De politicoloog Robert Putnam ziet in deze trend in de Verenigde Staten de manifestatie van een verklaring voor de afname van 'sociaal kapitaal': omdat de mensen minder met elkaar ondernemen in verenigingen ontwikkelen ze minder sociale netwerken en wederzijds begrip en vertrouwen en neemt hun vermogen tot vrijwillige samenwerking af. Die stelling is thans onderwerp van veel onderzoek en discussie. Mogelijk vindt de vorming van sociaal kapitaal

thans meer plaats in arbeidsrelaties en informele verbanden. Een afnemende betekenis van maatschappelijke organisaties op dit vlak wordt mogelijk goedge maakt door hun toenemend belang in de vorming van de publieke opinie en het tegenwicht bieden aan overheden en bedrijfsleven.

De religieuze factor in Europa

Om de kracht van het middenveld te beproeven, gingen we in het *Sociaal en cultureel rapport 2006* niet in op algemene verschuivingen in het middenveld, maar richtten we ons op een type organisatie waarvan ik net de afnemende aanhang toonde: de kerken. Wat draagt kerkelijke betrokkenheid bij aan andere vrijwillige activiteiten? Ik maak opnieuw eerst een simpele landenvergelijking. Tabel 2 toont voor twaalf Europese landen verschillen tussen regelmatige bezoekers van religieuze bijeenkomsten – gezien de selectie landen kunnen we het verder over kerkgangers hebben – en mensen die zelden of nooit bij dergelijke bijeenkomsten aan te treffen zijn.

Tabel 2

Vrijwilligerswerk en politieke participatie naar kerkgang^a (in % van de bevolking van 15+)

	vrijwilligerswerk ^b		politieke participatie ^c	
	niet kerkgaand	wel kerkgaand	niet kerkgaand	wel kerkgaand
Finland	11	24	71	76
Zweden	32	56	76	85
Noorwegen	34	60	73	79
Denemarken	26	42	68	67
Duitsland	23	39	64	61
Nederland	25	44	52	58
Verenigd Koninkrijk	19	42	62	75
Ierland	12	17	56	54
België	22	27	62	58
Luxemburg	14	15	66	61
Frankrijk	17	32	62	65
Spanje	7	6	44	36
Portugal	5	6	25	21
Oostenrijk	11	18	59	58
Italië	4	6	31	34
Griekenland	6	6	31	23

a Gaat niet of wel minstens eens per maand naar een religieuze dienst.

b Heeft in het afgelopen jaar vrijwilligerswerk gedaan voor een organisatie met vrijwillig lidmaatschap.

c Heeft in het afgelopen jaar deelgenomen aan één of meer politieke activiteiten (handtekeningenacties, contact opnemen met een politicus, een product boycotten e.a.).

Bron: European Social Survey 2002/03; gewogen resultaten

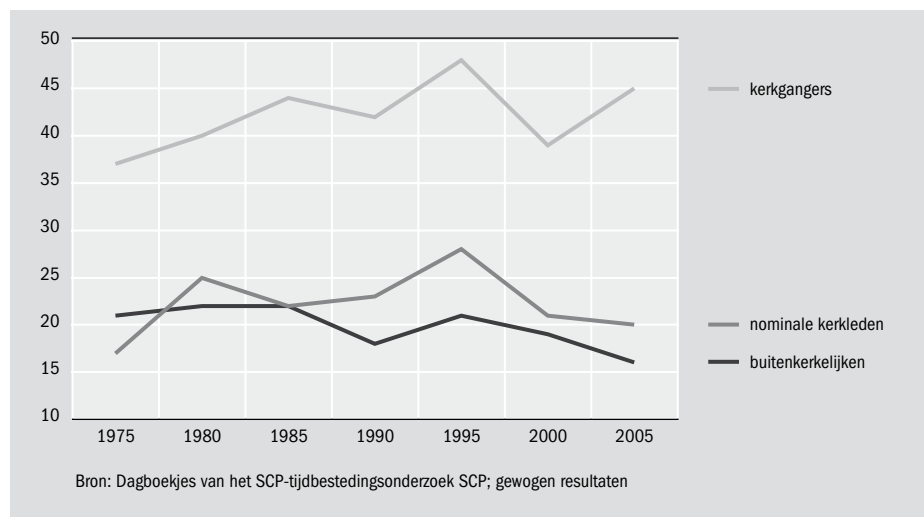
De kerkgangers doen overal behalve in de drie zuidelijkste landen duidelijk meer aan vrijwilligerswerk. In Nederland verricht 25% van de niet-kerkgangers en 44% van de kerkgangers deze activiteit wel eens (de vraagstelling sluit vrij incidentele activiteit in); in Finland en het Verenigd Koninkrijk is het verschil relatief nog groter. Bij de deelname aan politieke activiteiten zijn de verschillen veel kleiner, soms vrijwel afwezig of zelfs omgekeerd: kerkgangers in Spanje en Griekenland zijn politiek minder actief dan niet-kerkgangers. Grosso modo kan men stellen dat naarmate kerkgangers een meer select gezelschap vormen en naarmate het daarmee meer om protestanten gaat (bij de selectie van landen in tabel 2 overlappen die verschillen nogal), religie een meer positief effect heeft op engagement in de civil society. In landen die in kerkelijk opzicht een gemengd beeld vertonen, zoals ons land, blijkt het percentage vrijwilligers tussen de denominaties uiteen te lopen. Protestanten zijn meer tot maatschappelijke en politieke participatie geneigd dan katholieken. Zowel de grotere nadruk op individuele verantwoordelijkheid als de sterkere traditie van zelfstandige lokale gemeenschappen met lekenparticipatie in het protestantisme lijken daarbij van belang.

De religieuze factor in de tijd

Kijken we nu weer naar de ontwikkelingen in Nederland. Figuur 2 toont de deelname aan vrijwilligerswerk volgens een tijdregistratie van de tijdbestedingonderzoeken van het SCP in de periode 1975-2005. Er worden drie groepen vergeleken: buitenkerkelijken, nominale kerkleden (zelden of niet kerkgaand) en kerkgangers.

Figuur 2

Percentage deelname aan vrijwilligerswerk (minstens één uur per week) voor drie kerkelijkheidsgroepen 1975-2005 (bevolking 18+).

Er zijn schommelingen, maar kerkgangers doen voortdurend meer aan vrijwilligerswerk dan nominale kerkleden en buitenkerkelijken. Analyses op andere databestanden en met andere indicatoren bevestigen het beeld van de meer geëngageerde kerkgangers. Ze zijn vaker lid van organisaties en doen vaker vrijwilligerswerk – ook als religieuze organisaties en kerkelijk vrijwilligerswerk worden uitgesloten – en ze geven vaker aan goede doelen. Kerkse protestanten zijn iets actiever dan kerkse katholieken en ze zijn ook politiek actiever dan de rest van de bevolking. De bevindingen sporen met die van andere onderzoekers, in Nederland onder anderen René Bekkers en Stijn Ruiters.

Geloof of netwerk?

En dan is natuurlijk de vraag: waar komen de verschillen vandaan? De onderscheiden groepen verschillen niet alleen qua kerkgang en denominatie. Ze verschillen onder andere ook in gemiddelde leeftijd (en kerkgangers zijn ouder en ouderen doen sowieso meer vrijwilligerswerk) en stedelijkheid (kerkgangers wonen vaker op het platteland en daar doet men sowieso meer vrijwilligerswerk). En voor zover er een religieuze factor van belang is: is het werkelijk de kerkgang (en niet de leer van denominaties waarin meer of minder gekerkt wordt) en is het dan de grotere frequentie waarin men zichzelf blootstelt aan de boodschap zich te engageren of is het de grotere frequentie waarin met andere kerkgangers ontmoet, het meer opgenomen worden in een sociaal netwerk waarin men als vrijwilliger kan worden gemobiliseerd? Hoe gaat dat laatste in het werk? Dat zijn veel vragen en met het ons ter beschikking staande materiaal kunnen we slechts tentatieve antwoorden geven. We beschikken namelijk niet over gegevens waarin dezelfde mensen in de tijd worden gevolgd, maar slechts over momentopnamen. In tabel 3 proberen we een verklaring te vinden voor het al dan niet deelnemen aan seculier vrijwilligerswerk, dat wil zeggen aan activiteiten die worden ondernomen voor andere dan godsdienstige (en levensbeschouwelijke) organisaties. We beperken ons tot niet-kerkelijken, RKK-ers en PKN-ers.

Tabel 3

Achtergronden van seculier vrijwilligerswerk in 2006: gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen^a voor de bevolking van 16+

	1.	2.	3.	4.
minstens tweewekelijks kerkgaand	1,6**	1,3	1,3	1,0
kerkgenootschap:				
geen i.p.v. rooms-katholiek		0,8	0,8	0,8
PKN i.p.v. rooms-katholiek		1,1	1,0	0,8
vrouw			1,0	1,0
leeftijd:				
16-34 i.p.v. 35-54			0,7*	0,7*
55+ i.p.v. 35-54			0,8	0,8
opleidingsniveau:				
laag (t/m mavo) i.p.v. midden			0,8*	0,8
hoog (hbo+) i.p.v. midden			1,3*	1,2
stedelijkheid (per postcode):				
niet/weinig i.p.v. matig/sterk			1,3*	1,3*
zeer sterk i.p.v. matig/sterk			0,6**	0,6**
heeft minstens eens per week contact met vrienden			1,5**	1,5**
vindt de meeste mensen in het algemeen 'wel te vertrouwen'			1,3*	1,3*
doet vrijwilligerswerk voor een religieuze organisatie				3,0**

a De analyse betreft niet-religieus vrijwilligerswerk door onkerkelijken, katholieken en PKN-ers. Vermeld zijn relatieve kansverhoudingen. Naarmate die meer naar boven van 1 afwijken, is het vermelde kenmerk sterker oververtegenwoordigd onder de vrijwilligers, naarmate ze de 0 dichter nadert, is het kenmerk sterker ondervertegenwoordigd. Significantie: * = < 0.05, ** = < 0.01 (tweezijdig).

Bron: Culturele Veranderingen in Nederland 2006 (SCP)

De eerste cijferkolom laat met 1,6**, een cijfer dat significant groter is dan 1, zien dat de kerkgangers meer seculier vrijwilligerswerk doen. In de tweede kolom laat de 1,3 zien dat rekening houdend met de denominatie de kerkgangers niet meer significant afwijken. In de derde kolom verandert dat niet, maar zien we wel negatieve effecten van een lage leeftijd, een laag opleidingsniveau en stedelijkheid, en positieve effecten van sociale contacten en sociaal vertrouwen (niet in tabel 3, maar in eerdere analyses bleef kerkgang bij controle voor deze effecten een statistisch significant effect behouden). In de vierde en laatste kolom is het effect van kerkgang zelfs binnen de steekproef verdwenen. Het is overgenomen door een significant sterk positief effect van religieus vrijwilligerswerk. Dat laatste duidt erop dat er sprake kan zijn van een mechanisme waarbij kerkgangers worden gemobiliseerd om iets te doen voor de eigen groep of organisatie en vervolgens andere activiteiten gaan ondernemen.

Kerkelijk vrijwilligerswerk is dan een ‘stepping stone’ of heeft ‘spillover’-effecten richting seculier engagement. Een stevige basis om over deze mechanismen te gaan filosoferen levert tabel 3 echter niet. De vermelde effecten zijn zwakker dan we in eerdere jaren aantreffen en causaliteit is met dit materiaal hoe dan ook niet aantoonbaar. Vermeldenswaardig is nog wel een andere bevinding met de gegevens die voor tabel 3 zijn gebruikt. Doet men dezelfde analyse voor sport in plaats van religie, dan blijkt georganiseerde sportbeoefening geen positief effect te hebben op de deelname aan vrijwilligerswerk buiten de sport en suggereert sportvrijwilligerswerk minder spillover naar andere activiteiten dan religieus vrijwilligerswerk. Kerkelijke betrokkenheid is dus meer dan een kwestie van sociale netwerkvorming, want dan zou georganiseerde sportbeoefening dezelfde effecten hebben.

Ontkerkelijkking

Kerkgang kan een belangrijke individuele stimulans voor vrijwilligerswerk en van andere vormen van sociale betrokkenheid zijn, als het aantal kerkgangers verder afneemt, is het maatschappelijk effect daarvan toch beperkt. Dat is waar, maar ook enigszins te relativiseren. Ten eerste moet de feitelijke ontkerkelijkking niet worden overdreven. Nog altijd zijn vier van de tien Nederlanders ergens ingeschreven en trekken alleen de RKK en PKN elk weekeinde nog 800.000 kerkgangers. Ten tweede kan het goed zijn dat – bij een teruglopend aantal kerkgangers – het aandeel vrijwilligers nog toeneemt. Kerken worden steeds meer vrijwilligersorganisaties. Dat zijn dan nog steeds vergrijzende organisaties, maar grijs kan men tegenwoordig nog lang actief zijn. Er zullen ook kerken zijn die als spiritueel centrum of buurtcentrum nieuwe groepen aan zich zullen weten te binden. Van een lijnrecht aflopende kerkelijke betrokkenheid hoeft niet te worden uitgegaan.

Daarnaast komen er nieuwe religieuze spelers op het middenveld. Het belangrijkste voor maatschappelijke activiteiten zijn waarschijnlijk nieuwe immigrantenkerken en moskeeën. Onderzoek onder Turken en Marokkanen laat zien dat moskeebezoekers meer aan vrijwilligerswerk doen dan moslims die niet naar de moskee gaan (de zeer kleine groep niet-moslims doet nog iets meer). De uitstraling op de grotere samenleving is vaak nog beperkt, maar ook dat kan veranderen.

Op langere termijn is een afnemende betekenis van religie als grondslag van vrijwillig engagement in het middenveld wel waarschijnlijk. Enige compensatie kan worden verwacht van individuele veranderingen zoals een grotere participatiegeneigdheid ten gevolge van meer onderwijs of meer mogelijkheden ten gevolge van stijgende welvaart. Institutioneel moet de compensatie waarschijnlijk worden gezocht in niet altijd even vrijwillige activering vanuit verenigingen en non-profitvoorzieningen (verplichte bardiensten voor de club waarvan een kind lid is, eigen inzet in aanvulling op de dienstverlening) alsook in aanwas van buiten het middenveld, uit onderwijsinstellingen (maatschappelijke stages) en het bedrijfsleven (werknemersvrijwilligerswerk).

Lang leve het grote grijze middenveld

Daarmee ben ik terug bij de ontwikkelingen van het middenveld in het algemeen. Een afnemende betekenis van de religieuze factor past in de eerder beschreven trend van een afnemende betekenis van face-to-face-organisaties. Er treedt verzakelijking op in het middenveld en organisatorisch en in vormen voor individuele maatschappelijke betrokkenheid ontwikkelen zich allerhande hybride constructies. Dat is een gruwel voor romantici van de zuivere civil society, waar alles van waarde komt uit vrijwillige burgerinitiatieven, zonder inmenging van professionals, zakenlui en bureaucraten. Het sluit wel aan op een lange Nederlandse traditie van publiek gefinancierd particulier initiatief voor de publieke zaak en andere publiekprivate samenwerking. Na een aantal jaren van afkeer van de polder en het streven naar een striktere scheiding van overheid en civil society is er ook in het overheidsbeleid weer meer oog voor de voordelen van deze samenwerking. In onderzoek wordt erop gewezen dat nieuwe burgerinitiatieven afhankelijk zijn van coöperatieve en responsieve overheden en van ondersteunende instituties (onderzoek van Menno Hurenkamp en collega's). In ander onderzoek worden de voordelen benadrukt van 'scrambled institutions' (Nina Eliasoph), waarin elementen van vrijwillig initiatief worden gecombineerd met de zakelijkheid en klantgerichtheid van de markt en de transparantie en gelijkheidsprincipes van de publieke sector. Dergelijke instituties zijn beter dan puur vrijwillige verbanden van burgers in staat om nieuwe groepen aan te spreken en op voldoende schaal voorzieningen te creëren en gemeenschapsbelangen te formuleren. Dat vermogen is van groot belang in een cultureel meer divers wordende samenleving. Het grote grijze middenveld in Nederland met zijn vage grenzen en vele combinaties van dienstverlening en andere economische activiteiten, sociale en politieke participatie, belangenbehartiging en waardenexpressie, levert daarvoor een goede basis.

Links Menno Hurenkamp, rechts Paul Dekker

Zelffelicitaties op het middenveld

Reactie op Paul Dekker

Menno Hurenkamp*

De dagelijkse krantenlezer weet: volgens het SCP valt het allemaal best wel mee. Dit keer zijn de kerken nog lang niet verdwenen uit Nederland. Deze hebben zich, in de analyse van Dekker en De Hart, ontwikkeld van een kompas voor naar een geestelijke spijziging snakkende achterban tot een schakelbord voor de maatschappelijke activiteit van redelijk geëmancipeerde burgers. Ze kunnen daarmee als ‘typerend’ voor de huidige ontwikkeling van het Nederlandse maatschappelijk middenveld worden gezien (Dekker en De Hart 2006). Drie opmerkingen hierover: over het politieke vacuüm dat krimpemde middenveldorganisaties als de kerk achterlaten; over de burger die mede dankzij dat middenveld nog altijd mooie clubjes kan onderhouden; over consequenties van deze ontwikkeling.

Eerst het politieke vacuüm. In de beschrijving van de rol van de kerken in het Nederlandse maatschappelijk middenveld schemert een opgewekte conflictloosheid door, alsof er geen vuiltje aan de lucht is, anders dan dat de populatie vergrijsd en dat deze instituties hun centrale rol in de *civil society* verliezen. Dat is raar: het land maakt bijna dagelijks ruzie over kwesties waar geloof te pas en te onpas de kop bij op steekt. De ‘gunstige maatschappelijke effecten van kerkgang’, de aanhoudend prominente rol van religie (in de meest brede zin van het woord) in vrijwilligerswerk, dat is allemaal goed nieuws. Maar het feit dat het politiek-strategisch erg interessant is geworden om je als ‘anti-islam’ te manifesteren in het publieke domein, geeft aan dat religie geen rustig bezit is.

Dekker en De Hart wijzen er op dat het merendeel van de literatuur aangeeft dat het eerder het ‘netwerk’ dan ‘de leer’ is die kerkgangers tot maatschappelijke actie brengt. Hun onderzoek bevestigt dat. Niet de overtuiging dat de Bijbel het goede verlangt, maar het verkeren onder gelijkgestemden die ook het goede willen doen, maakt dat mensen zich inzetten voor anderen. (Dekker en De Hart 2006: 332) Laat me daar een illustratie bij plaatsen. We organiseerden recent een serie focusgroepen met actieve en niet-actieve, gelovige en ongelovige burgers. Daarin werd men het nooit eens over de voorgelegde discussiekwestie of vanwege de omvangrijke immigratie een christelijke, en nauwelijks in het nationale bewustzijn levende feestdag zoals tweede paasdag of tweede pinksterdag, niet ingeruild zou moeten worden voor

* Politicoloog aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij werkt aan een proefschrift over lichte gemeenschappen. Eveneens columnist van de *Groene Amsterdammer*.

een nationale vrije dag ter ere van het islamitische Suikerfeest. Maar de voorwaarden waaronder bijvoorbeeld een zichzelf verwaarlozende buurman wel of niet geholpen zou moeten worden, bleken in de focusgroepen voor de verschillende gelovigen nagenoeg gelijk. De gemeenschappelijke noemer van verschillende soorten actieve gelovige burgers is die van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap in kleinere zin.

Wat dat betreft is dus de opvallende afwezigheid van de kerken in de al jaren slepende discussie over integratie van migranten – waarop ook minister van Volksgezondheid Klink halverwege 2007 wees – op zijn minst curieus. Het kan zijn dat de kerken zich in het vorige decennium (lokaal) hard inzetten ten tijde van het asieldebat. Het kan zijn dat de kerken zich nog altijd lokaal veel inzetten voor interculturele dialoog. Maar de mogelijkheid om in het publieke debat overeenkomsten te benoemen met de praktijken van andersgelovigen wordt nu grotendeels genegeerd door de kerken. Het ‘soms’ in Dekker en de Harts observatie ‘Soms spelen de kerken een manifeste politieke rol’ (Dekker en De Hart 2006: 320) moet vermoedelijk dan ook sterker gekoppeld worden aan hun waarneming dat de organisatorische infrastructuur van de kerken verzwakt. De dienstbaarheid van de kerken aan de geëmancipeerde maar desondanks gelovige burger neemt toe, maar het gaat ten koste van hun maatschappelijke weerbaarheid of pretenties. Voor de individuele inzet van die gelovigen hoeft dat nog niet veel uit te maken: net als andere actieve burgers weten zij zich in hun ‘lichte gemeenschappen’ overwegend goed te redden (Duyvendak en Hurenkamp 2004; Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006). Maar wanneer al die varianten en variantjes op van oudsher hier gevestigd katholiek of protestant geloof collectief worden aangesproken als de ‘positieve’ tegenhanger van oprukkende andere levensovertuigingen – zoals mensen als Geert Wilders doen door het christendom te verheffen boven de islam – ontstaat er wel degelijk een massa. Het is dan alleen een massa die niet terugpraat, ondanks dat ze aangesproken wordt op een eenheid of verbintenis waarvan de individuele leden veronderstellen dat die geen grote rol meer speelt.

Vandaar dat de analyse over de veranderende rol van de kerken een haarscherpe illustratie is dat eerder het gedrag van instituties dan dat van burgers geproblematiseerd zou moeten worden. Tenminste, wanneer men zich druk maakt om ‘de sociale cohesie’. De individuele bereidheid tot engagement wordt van oudsher betwijfeld in wetenschap en politiek. Het zal iets te maken hebben met de retorische kracht van het argument dat alles minder wordt. Ook Dekker en De Hart maken met hun analyse van de rol van de kerken weer duidelijk dat, in Schuyts termen, de ‘samenleving niet als een oude stoel uit elkaar valt’. Maar het juiste antwoord op het aanhoudende welles-nietes over de sociale cohesie suggereert al snel dat er dan ook niets aan de hand is. Dat is ten onrechte en zo kom ik op mijn tweede opmerking.

De geïndividualiseerde en daarom asociale burger zou veel maatschappelijke brokken maken. Hij is ongeïnteresseerd, egoïstisch, waardeloos en buit de keuzevrijheid maximaal uit voor eigen gewin. De klachten zijn te bekend om hier nog eens te her-

halen en de literatuur te omvangrijk om hier aan te halen. Elders is al wel uiteengezet dat het met die individualisering en de gevolgen daarvan wel eens behoorlijk kon meevallen (Duyvendak 2004; De Beer 2007.) Maar hier wil ik even doorgaan op het door Dekker en De Hart nog eens gedemonstreerde feit dat er nog zoveel gelovigen zijn, dit ondanks het al zo vaak afgekondigde einde van de religie. Dat punt is uit te bouwen tot de conclusie dat door je zorgen te maken over shopgedrag of onvoorspelbare keuzevrijheid, je de manier waarop de zo toegenomen vrijheid in het dagelijks leven wordt gebruikt niet beter begrijpt. Ik geef twee illustraties.

Voor een betoogje elders deelde ik de respondenten uit de EVS 2001 op in kerkgangers, ietsisten en nietsisten: de eerste groep gaat minstens eenmaal per jaar naar de kerk, de tweede groep gelooft wel ergens in (God, of het leven na de dood) maar gaat niet naar gebedshuizen. Voor de derde groep speelt kerk noch God een rol. ('Het belang van God in mijn leven' krijgt een nul op schaal van 0 tot 10. (Hurenkamp 2007).) Zoals te verwachten viel, bleken de kerkgangers het meest maatschappelijk actief en ook wat politieker geëngageerd dan de ietsisten. Maar wat opvallend was, was de marginale omvang van de nietsisten: enkele tientallen op een totaal van 1350. Ondanks de aanhoudende boodschappen dat kiezen goed is en dat geloven achterhaald is, wordt de logische keus voor het helemaal-niet-geloven niet vaak gemaakt. (De veronderstelling dat het geen sociaal wenselijk antwoord is om te stellen dat God 'nul' betekent in jouw dagelijks leven, en dat daarom deze groep zo klein blijft, versterkt dit argument eerder dan dat het het verzwakt.) Men is een beetje gelovig, tegen wil en dank. Een variant op dit verschijnsel is vermoedelijk het fenomeen dat veel tweede- en derdegeneratie immigranten zichzelf wel als moslim zien, maar niet naar de moskee gaan. Ze zijn vermoedelijk tot moslim 'gemaakt' door gebeurtenissen als 11 september. De discussies die daarop volgden, maakten dat immigranten en hun kinderen plots als moslims gezien werden. De zélf gemaakte afweging 'wil ik wel of niet deel uit maken van het geloof van mijn ouders' heeft daar minder mee te maken.

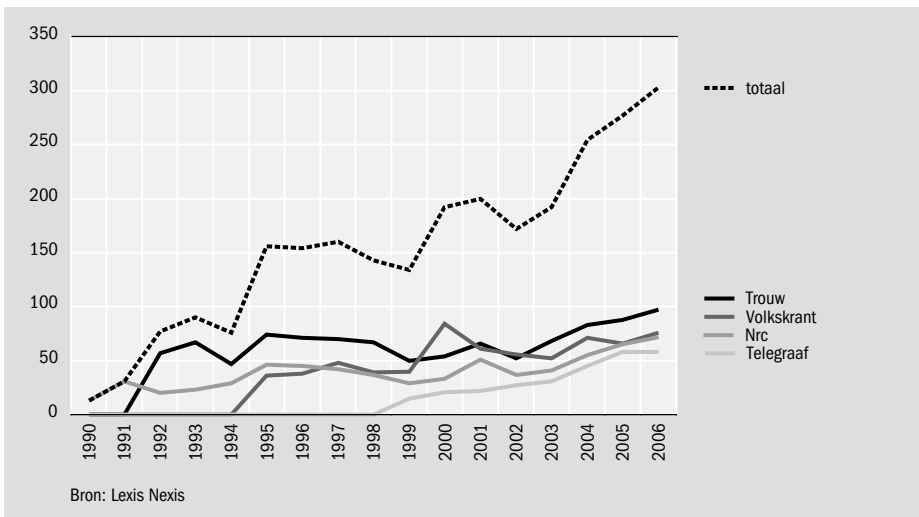
Een tweede illustratie komt uit een recent onderzoek naar kleinschalige burgerinitiatieven. 'Stoppen binnen afzienbare tijd' met het vrijwilligerswerk was voor de burgers die we ondervroegen nauwelijks een optie. Men kon of wilde niet zomaar ophouden. Dat was uit vrees dat het initiatief dan zou instorten, of omdat het een wezenlijk deel van de dagbesteding inhoudt, of omdat men er plezier in had. Stoppen hing van veel meer factoren af, onder andere of de lokale overheid of andere organisaties een beetje meewerkten bij het realiseren van de doelstellingen, door zich responsief te tonen, of wat faciliteiten of wat geld te bieden. (Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006). Het modieuze beeld van de vrijwilliger die strikt om redenen van individuele groei of behoeftebevrediging bezig is met de maatschappij en die er mee ophoudt zodra de grenzen daarvan in zicht zijn, is veel te beperkt. Het doet geen recht aan de vaak eerder 'halfwillig' dan vrijwillig onderhouden banden met het actief burgerschap.

Kortom, 'niet geloven' en 'stoppen zodra het me niet bevalt' komen minder tot uitdrukking in verschillende soorten ondervragingen van burgers dan verwacht zou moeten worden op basis van (post)moderniseringstheses die veronderstellen dat

mensen tegenwoordig bevrijd zijn van de sturende of zelfs conditionerende last dan wel bescherming van allerlei ‘traditionele’ instituties en middenveld organisaties. Maar feit blijft dat die kerken krimpen, zoals ook andere middenveld organisaties blijk geven van varianten van veroudering. Waar komt de inspiratie voor burgers die zich inzetten dan vandaan?

Eén van de bronnen voor de voortzetting van de zorgzaamheid met andere middelen zijn ongetwijfeld de media. Naast de ambitie om steeds meer nieuws steeds sneller te brengen, leeft bij de media ook een ambitie om zelf meer te opiniëren, het maatschappelijk debat aan te gaan, burgers het leven uit te leggen. De katernen en rubrieken waarin kranten en televisieprogramma’s zich als normatief kompas aanbieden, zijn het afgelopen decennium fors uitgebreid. (‘Uitleg. Duiding. Waarschijnlijk het reddingsvest van de journalistiek,’ zei Marc Chavannes eerder dit jaar in zijn oratie. Chavannes 2007.) Een terloopse blik op de toegenomen aandacht voor vrijwilligerswerk in de landelijke kranten maakt het punt wel duidelijk (zie figuur 1, data Lexis Nexis). In tien jaar tijd is het aantal stukken waarin op de een of andere manier ‘vrijwilligerswerk’ genoemd wordt, verdrievoudigd.

Figuur 1
Vrijwilligerswerk in de krant

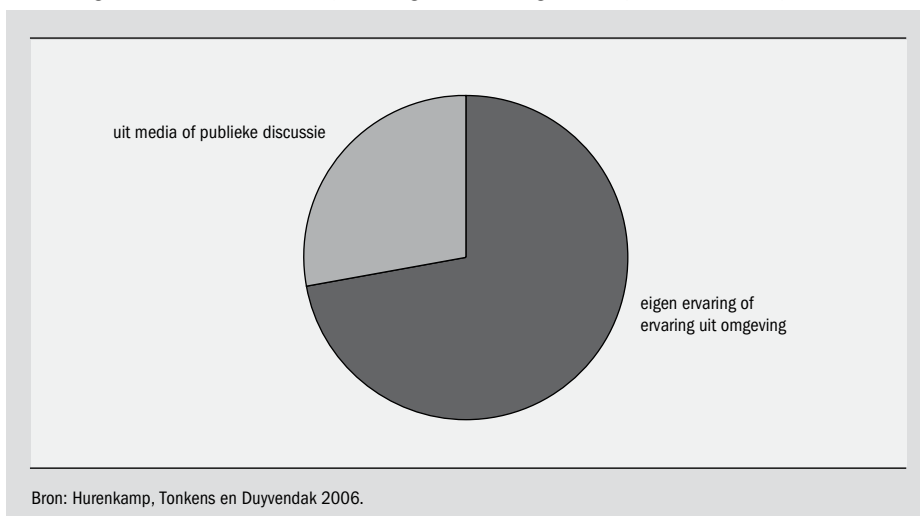
De verklaring hiervoor is natuurlijk niet eenduidig: ‘het beleid’ maakt zich meer druk om vrijwilligerswerk dan vroeger (denk aan de WMO); vrijwilligerskoepels maken meer werk van PR; er kan ook sprake zijn van ‘sociologisering’ van de media omdat eenzelfde stijging van zichtbaarheid in de pers te zien is ten aanzien van fenomenen als burgerschap en sociale cohesie. Dus of daadwerkelijk sprake is van een ‘prekende’ pers kun je je afvragen. Waar het hier om gaat is dat men niet meer naar de kansel hoeft om te horen dat het nodig is om je in te zetten voor de medemens.

Een eerste bevestiging vind ik in de aanleiding die mensen in het eerder genoemde onderzoek naar burgerinitiatieven aangaven om zich in te zetten voor hun clubs. Een ervaring of gebeurtenis in de directe omgeving speelt voor actieve burgers met een religieuze achtergrond een grotere rol dan voor actieve burgers die aangeven dat ze niets of weinig met het geloof hebben. Deze laatste groep laat haar oren duidelijk meer hangen naar de pers (fig. 2 en 3, bewerking data uit Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006).

Tot zover de burger: eerder een zelfbewust groepsdier dat zijn engagement levend ziet gehouden door langzaam maar onvermijdelijk veranderende normen in langzaam maar onvermijdelijk veranderende instituties, dan een geïndividualiseerde sociale knutselaar die op zijn zolderkamertje iets als ‘mensenrechten’ of ‘vrijheid van meningsuiting’ opnieuw uitvindt. De term ‘lichte gemeenschap’ benoemt dit zelfbewuste groepsgedrag. Het maatschappelijk gedrag van burgers is niet spontaan of onbevlekt. De ‘eigen’ initiatieven zijn geaard in een omgeving die bestaat uit overheidsorganisaties, bedrijven en middenveldclubs. Die omgeving werkt soms mee, soms tegen, maar speelt altijd een grote rol bij het definiëren van de verbanden die moderne burgers aangaan. Spontaniteit en kleinschaligheid zijn niet de meest indringende kenmerken van die moderne verbanden. Eerder het feit dat ze nogal homogeen zijn – vandaar het woord gemeenschap – en dat ze een deel van hun lasten kunnen afwentelen op grotere instituties – vandaar licht.

Figuur 2

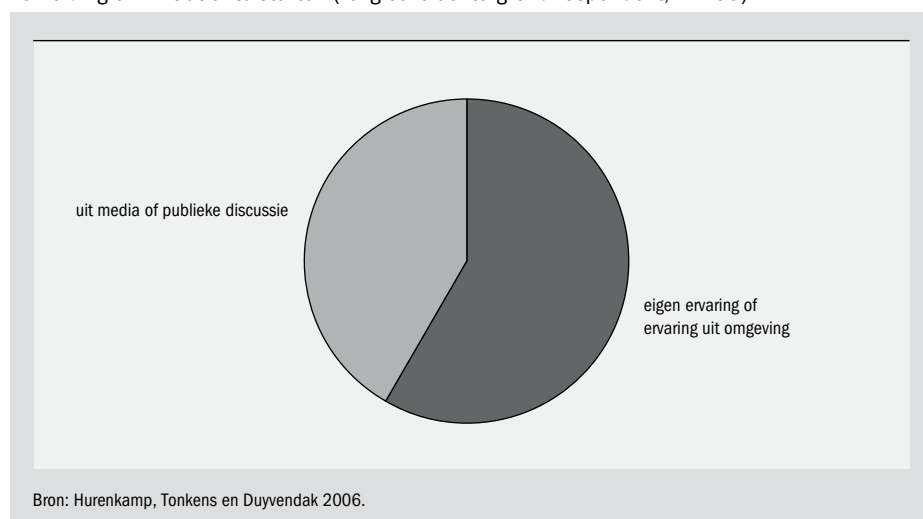
Aanleiding om initiatief te starten (niet-religieuze achtergrond respondent, n=220)

Daarop aansluitend de laatste, wat speculatiever opmerking. De conclusie lijkt te zijn dat de *civil society* organisatorisch niet meer goed is af te bakenen van overheid en markt. Deze is in Dekkers woorden ‘opgelost’. Maar dan is het onbekommerd nastreven van de mooie neveneffecten van activiteit in die *civil society* (zoals sociaal kapitaal, vertrouwen in medemens en democratie, sociale cohesie) minder onschuldig dan het lijkt. Het voorbeeld van de kerken laat zien dat in antwoord op de toegenomen emancipatie, het religieuze middenveld zich dienstbaarder aan de verschillende verlangens van de burger opstelt. Kort door de bocht gesteld: ‘Als we niet meer aantrekkelijk zijn door wat we te zeggen hebben, dan toch wel door wat we te bieden hebben.’ Het lijkt goed nieuws dat zo de basis voor activiteiten en inzet van burgers verbreed wordt en de kans vergroot wordt op contact met groepen die elkaar spontaan niet zouden treffen (Dekker en De Hart 2006: 334). Maar gebeurt dat laatste ook daadwerkelijk? Cijfers over ‘menging’ en ‘contact’ tussen verschillende bevolkingsgroepen zijn nogal ambivalent.

Figuur 3

Aanleiding om initiatief te starten (religieuze achtergrond respondent, n=150)

Zet tegenover ‘brede basis’ van de opgeloste *civil society* de manier waarop de overheid een beroep doet op ongeveer diezelfde burgers. Ze moeten en mogen inspreken, mee helpen beleid maken, mee de buurt onderhouden. De motieven waarom de overheid dat doet, lopen uiteen, maar waar het om gaat is dat een deel van de burgers (de ‘actieve burgers’) graag de uitgestoken hand aanneemt. Zo doemt een spiraal van zelfgenoegzaamheid op. Burgers die door middenveldorganisaties op hun wenken worden bediend, worden ook door de overheid bejubeld om hun onmisbare rol in de samenleving. Zij helpen de problemen oplossen! Ze mopperen misschien dat ze niet genoeg waardering voor hun inspanning krijgen, maar ondertussen zijn ze niet

echt onzeker over het belang van hun werkzaamheden. Een versmolten civil society nodigt burgers, middenveld en overheid uit om bij elkaar op schoot te kruipen. Het actieve deel van onze maatschappij is nogal zelffeliciterend van aard. Vermoedelijk kun je zo dan ook deels het bestaan van de teruggetrokken, bedreigde of boze burger ook verklaren. Burgers die het om de een of andere reden niet eens zijn met de spelregels of opvattingen van dit conglomeraat moeten tamelijk veel kabaal maken om er weer tussen te komen.

Literatuur

- Beer, P. de (2007). How individualized are the Dutch? In: *Current Sociology*, 55, p. 389-414.
- Chavannes, M. (2007). *iMedia: nieuwe journalistiek, nieuw burgerschap?* Academische redevoering Rijksuniversiteit Groningen.
- Dekker, P. & J. de Hart (2006). Kerkgangers, investeerders in de civil society. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2006. Investeren in vermogen*, p. 319-338. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duyvendak, J.W. (2004). De individualisering van de samenleving en de toekomst van de sociologie. In: *Sociologische gids*, 51, p. 495-506.
- Duyvendak, J.W. & M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de Kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Hurenkamp, M. (2007). Actief burgerschap in lichte gemeenschappen. In: *Zicht*, 4, p. 17-22.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens & J.W. Duyvendak (2006). *Wat burgers bezielt*. Den Haag: NICIS.

Peter Giesen (de Volkskrant) leidt de zaaldiscussie (die om geluidstechnische redenen niet kon worden afgedrukt)

Boven: Peter Giesen stelt een vraag aan het forum

Afsluiting door Maurice Gesthuizen (NSV)